

3323

श्रीगोपालतापनी

नाम्नापसंधो रचितम्

विद्येश्वर-पण्डित विरचित टीका सहिता ।

श्रेष्ठश्रियोक्त

आध्यात्मिकसोसर्टीनामकसमाजानामाद्य

त्रेष्टुत्तमविश्वभूषणेन श्रीविश्वनाथशास्त्रिणा च

दत्तमिति परिच्छेता ।

SARVA
GOP

श्रीगोपालतापनी
GOP/VIS

कलिकाठारुमहानगरे

श्रीशुद्धमन्त्र मुद्रिता ।

सन्त १९१६ ।

विज्ञप्तिः ।

—०५०—

इह खलु सर्वजनप्रतिज्ञा गर्भापनिषदाद्या चाथर्वशीयाः परमदुरु-
 यार्थापरनामधेयनिःश्रेयसैकसाधनीभूताः बह्वत्र उपनिषदः समुपलभ्यन्ते,
 तासांमियं श्रीगोपालाख्यं परब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतोऽभिव्यञ्जयन्ती
 विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवती सर्वोपनिषद्मौलिमख्यमहामहि-
 रिव सार्वज्ञपरिपूर्णत्वानाद्युपलक्षितान्वयाप्रतिष्ठतप्रवृत्त्यनन्तकार्या-
 रम्भकशक्तिमतो भगवतः श्रीगोपालस्य स्वरूपरूपलीलाकारण्यादिक-
 मशेषेण प्रकृतयन्ती भवसन्तापसन्तानशान्ती श्रीगोपालतापनी श्रुतिः
 गुर्जरादिदेशपरम्परासुप्रसिद्धपराशरगोत्रसमुद्भूतमहीदेवसम्प्रदायसम्प्रा-
 णाथर्ववेदैकदेशस्वरूपिण्यां पिप्पलादशाखायां समालोक्यते स्म । अतः
 पिप्पलादशाखान्तर्निविष्टतया पिप्पलादशाखीयेप्रमिति सर्वेषां प्रामा-
 णिको व्यवहारः ।

इयञ्चाविगान्तश्रीगोपालाख्यपरब्रह्मभजनरसनध्यानादिभिः समु-
 द्भूतापरिमिताभिप्रेतपरमप्रेमभाजनानामुत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां
 भक्तिमाश्रित्य पथ्युपासकानां अर्द्धधानानां निगूढतत्त्वावकलनपराय-
 णानां भक्तानां प्राकृतगुणातीतसर्वान्तर्यामिपरब्रह्मोपासनया विभक्त-
 समस्तदुष्कृतानां स्फटिकोपलवदतिस्फुञ्चानि मनांसि अलौकिकानन्द-
 सरसीषु निमज्जयन्ती, समस्तवेदार्थं सारसङ्ग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थं भक्तज-
 नान् याचयामास ।

मिथ्योपलक्षिप्रादुर्भूतवासनासंघातसमुद्भूतजगदारोपनिदानो-
 भूताव्यक्तात्मकाविद्यातच्छक्तिसमुद्भूतानिर्गमार्थसार्थसमूलोन्मूलकत्वेन, चानै-
 श्वर्यशक्तिवल्लवैर्यतेजोभिः सम्यग्गः सदा सां मायां तमोरजःस-
 त्त्वात्मिकां वैश्यावी मूलप्रकृतिं वशीकृत्य अजोऽव्ययो भूतानानीश्वरो
 नियशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि देहवानेव जान इति साधारणावधार-

श्रीगौरीभूतस्य वस्तुतः देशतः कालतश्चापरिच्छेद्यसच्चिदानन्दस्वरूप-
श्रीकृष्णार्यपरब्रह्मणोऽभिव्यञ्जकतया चास्याः ब्रह्मविद्येति समाख्या
सर्वजनसाधारणी निराबाधैव ।

अस्याष्टौकात्रयमेतस्यां कलिकाताख्यमहानगर्यां परिदृश्यते । आद्या
यथाश्रुतग्रन्थानुसारिणी विद्वज्जनमानसानन्दिनी दुरवगमपङ्क्तिरहिता
सुविस्पष्टपदीपेता पण्डितवरश्रीविश्वेश्वरप्रणीता ।

द्वितीया तु पुनः पण्डितशिरोमणिना नारायणेन रचिता । दीपिकाख्या
यदीया ह्यतिःवासुदेवोपनिषद्गोपीचन्दनोपनिषदाद्यास्तु बहोषूपनिषत्सु
समुल्लसति । अपरा गौखामिबंशावतं साशेषश्रेमुषीसमासादितविविध-
शास्त्रसिद्धान्तविचक्षणैर्जीवगौखामिभिर्विरचिता ।

असत्याम्मुद्रायामेतस्याः संविज्ञानं सहजतः साधारणानामैव भ-
वितुमर्हतीति कलिकाताख्य महानगरीस्यासियाटिक्सीसाइटीपदा-
भिधेयप्रधानसमाजेरासियानाममहाभूखण्डीयप्राचीनतत्त्वानुसन्दधद्विरेतां
मुद्रापयितुमाज्ञापितोऽस्ति । ततस्कापनीयसमीचीनपाठस्यावधिधुंशा
प्रभूतं प्रयासमुररीक्ष्य पुस्तकान्तराणि पञ्च समाहृत्य तत्तदीयविभिन्नप्राय
पाठपरिपाटोमवलोक्य यावानेव पाठो लघीयस्या मनीषया सस्यगवधा-
रितस्त्वावानेव प्राधान्येनात्र मुद्रितः, पुस्तकान्तरीयपाठप्रभेदास्तु पचा-
शामधः सूक्ष्मतरैरक्षरैर्मुद्राङ्किताः । समाहृतपुस्तकानामेकं नवीनं परि-
शुद्धप्रायं कलिकाताख्यमहोपनिषदाख्ययिनः श्रीयुक्तवावुराजेन्द्रसालमि-
श्रमहोदयादधिगतं, द्वितीयं प्राचीन मपरिशुद्धं तत्रत्य संस्कृतपाठशास्त्रतः,
तृतीयमपरिशुद्धं नूतनं काशीधामवासिवावुश्रीहरिश्चन्द्रतः प्राप्तं, चतुर्थं
मविशुद्धं । नवीनं तत्रत्यवावुश्रीशीतलप्रसादतः, पञ्चमन्तु प्राचीनप्रायं
टीकाविकलितं कलिकातासंस्कृतपाठशास्त्राध्यापकश्रीरामनयतकरत्नात्स
मानीतं, एतेषां प्रभेदाथं क्रमेण ख, ग, घ, ङ, च, इति पञ्चभिर्वर्णैः
प्रदानां सहेतः कृतस्तेनैवात्र सर्वत्र व्यवहारोऽवगन्तव्यः ।

गुणैक्याहिणो भूयिष्ठगुणमखिलान् विद्वज्जनानिदानोमिदमभ्यर्थये
यद्यत्र भ्रान्तेरन्यथा विधानं स्वस्वतन्त्रं वा समजनि मात्रावर्णादीनां
तत्र भवन्तः सुकृतिनस्तदनुगृह्णात्मासु क्षमापयन्तु, प्रायेण हि सन्तः
क्षमावन्तो भवन्ति ।

तिसृष्वपि टीकाखाद्या प्रदेशे हि तापनीययावतीयार्थप्रख्यापकतया
प्राधान्येन मुद्रिता । एतस्यां यत्र यत्र तापनीयपदस्य व्याख्यानं नो दृष्टं
तत्र नारायणप्रणीता जीवगोस्वामिकृता वा व्याख्या तत्तुट्टीकात् उद्धृत्य
पत्राणामधो विन्यस्ता । यत्र च पृथक् व्याख्यानं परिदृष्टं तत्र उभयो-
रपि व्याख्यानं सङ्गलप्य स्वत्याक्षरैरद्वितं ।

विश्वेश्वरप्रणीतटीकायां समाप्तिसूचकं भवसन्तापसन्तानशातनी-
त्यादिकमेकं पद्यं विद्यते । सर्वेषु पुस्तकेषु तदीयस्वतु यंपादः जनार्दन-
विनिर्मितेति अत्रन्तरं श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां गोपालतापनीटीका-
यामिति वर्त्तते ।

अत्र तु सन्देहः किमियं विश्वेश्वरप्रणीता जनार्दनप्रणीता वेति ।
यदि केषुचिद्देशान्तरीयपुस्तकेषु विश्वेश्वरविनिर्मितेति पाठो विद्येत उत
वा विश्वेश्वरस्य जनार्दनेत्यपरं नामधेयं सूप्रसिद्धमुपलभ्येत तदास्य समा-
धानं रमणीयतरमिति सुधीभिर्विवेचनीयमित्यलमप्रस्तुतानस्यजल्पनेन
इति ।

गोपालस्य मधुरायां नित्याधिष्ठानकथनं ।	४८	४
चन्द्रध्वजदृष्टान्तेन व्याघ्रारपुटितपञ्चपदमन्त्राद्यत्तिफल कथनं ।	२२	४
चतुर्थ्युद्धारणं ।	५०	४
चतुर्भुजधारित्रीलक्षणस्य ध्यानं ।	५५	१
चतुर्भुजशब्दार्थकथनं ।	५८	३
जीवस्य भोक्तृत्वव्यवस्थापनं ।	३५	२
दिव्यध्वजशब्दार्थस्य रूपकीर्तिः ।	५७	१
दुर्वाससे भक्ष्यप्रदानं ।	३१	२
दुर्वाससो गोपीनाथ परस्परसंवादः ।	३२	३
दुर्वाससं प्रति राधिकायाः मुग्धः ।	३२	३
दुर्वाससो राधिकां प्रति पुनरुक्तिः ।	३८	५
द्वादशभूर्त्तानां प्रत्येकोपासकनामकथनं ।	४४	४
द्वादशभूर्त्तानां प्याराधनफलं ।	४५	४
द्विभुजस्य ध्येयत्वकथनं ।	५६	२
ध्येयस्वरूपप्रश्नः ।	६	१
परमदेयादिविषयकः शनकादिप्रश्नः ।	२	१
पञ्चपदात्मकश्रीलक्ष्मणभजनफलं ।	१७	२
पञ्चपदमन्त्रस्य दशाक्षरादिमन्त्रबीजत्व कथनं ।	१८	५
पञ्चपदमन्त्रस्वरूपप्रश्नः ।	२०	३
पञ्चपदमन्त्रस्वरूपकथनं ।	२०	४
पञ्चपदमन्त्राहूतभौतिकादिदृष्टानिरूपणं ।	२३	३
परमात्मस्वरूपकथनं ।	२३	२
पञ्चपदात्मकश्रीलक्ष्मणमन्त्रप्रपञ्च	२७	६
पीठमुद्राविधानं ।	१५	३

प्रोक्तार्थे मन्त्रसंवादः ।	२४	२
प्रोक्तमन्त्रजपे श्रुतिसंवादः ।	२०	६
घ्राण्यादिस्तुतिः ।	६२	३
प्रतिमादौ श्रीलक्ष्णार्चनफलं ।	४८	४
मन्त्राण्यं प्रति श्रीलक्ष्णस्योत्तरं ।	४०	१
भजनप्रश्नः ।	६	१
भजनप्रश्नोत्तरं ।	११	१
मङ्गलाधरणं	९	१
मन्त्रान्तरेण पञ्चपदेभ्यो जगत्पृथक्कथनं ।	२३	४
मधुरायाः श्रेष्ठत्वव्यवस्थापनं ।	४०	२
मधुरायाः श्रेष्ठत्वे मन्त्रसंवादः ।	४६	३
मधुरायां गौपालभजनस्य फलोत्कथनं ।	४५	१
मधुराशब्दार्थविवरणं ।	५६	३
रसानधिपयकप्रश्नः ।	६	१
रसानप्रश्नोत्तरं ।	१०	१
राधिकायाः पुनः प्रश्नः ।	३८	१
रौद्रादिहादशमूर्त्तिनामवस्थानकथनं ।	१४	३
रुद्रादिकर्त्तृकपूजनमन्त्राः ।	६७	४
वासुदेवस्तोत्रकथनं ।	२५	५
वृष्टदनादिहादशभननिरूपणं ।	४१	१
वृष्टदनादिषु आदित्यादिदेवानामवस्थानकथनं ।	४२	३
शूद्रावतारकथनं ।	५३	३
श्रीलक्ष्णविषयकप्रश्नः ।	४	१
श्रीलक्ष्णध्यानादिफलकथनं ।	५	२
श्रीलक्ष्णध्याननिरूपणं ।	७	१

श्रीकृष्णस्याराध्यत्वकथनं ।	११	२
श्रीकृष्णस्य जगत्पालकत्वकथनं ।	११	४
श्रीकृष्णस्य जगदुत्पादकत्वकथनं ।	१२	१
श्रीकृष्णस्य गोपालविद्वामयत्वनिरुक्तिः ।	१२	२
श्रीकृष्णोपासन प्रश्नः ।	१३	१
श्रीकृष्णस्य मोक्षप्रदत्वव्यवस्थापनं ।	१८	४
श्रीकृष्णाद्ब्रह्मणः पञ्चप्रदमन्त्रप्राप्तिः ।	२१	१
श्रीकृष्णगोपीसंवादः ।	२८	१
श्रीकृष्णारण्यमाहात्म्यकथनं ।	३०	२
श्रीगोपालस्य सर्वभूतान्तर्यामित्वव्यवस्थापनं ।	३३	१
श्रीकृष्णस्याभौतत्वप्रतिपादनं ।	२५	१
श्रीकृष्णस्य साच्चिद्वरूपकथनं ।	३५	२
श्रीकृष्णस्याविचारहितत्वकथनं ।	३६	१
श्रीकृष्णस्य षड्विधविकारग्रन्थत्वकथनं ।	३५	५
श्रीकृष्णस्वरूपकथनं ।	२८	६
श्रीकृष्णावतारश्रेयत्वप्रश्नः ।	३८	५
श्रीकृष्णभक्तानां मयुरापम्रानोक्तिः ।	५१	३
श्रीकृष्णमन्मथोः पृथोचरे ।	५२	१
श्रीवत्सनाप्तेनशब्दार्थकथनं ।	५७	३
श्रीकृष्णस्य सगुणनिर्गुणोभयात्मकत्वकथनं ।	६०	१
श्रीकृष्णापतामलाभाभरगादिप्रश्नः ।	६१	२
श्रीकृष्णं प्रति कथोक्तिः ।	६१	५
श्रीगोपालस्तुतिः ।	६५	१
मनसादीन्प्रति व्रजग उचारं ।	३	१
गाराविषयप्रश्नः ।	४	२

श्रीगोपालतापन्याः

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धाङ्गा । पद्यशुद्धा । अशुद्ध ।

शुद्ध ।

२	१	मधुः कः परमो	मूधुः कः परमो
२	२	विभेति	विभेति
२	६	बुद्धेः	बुद्धेः
२	१०	प्रातं	प्रातं
३	२	मृत्युर्विभेति	मृत्युर्विभेति
३	४	विभेति	विभेति
४	१२	विभेति	विभेति
४	१६	विभेति	विभेति
६	१८	पुस्तकपाठः	पुस्तकपाठः
७	१७	गोपीगोपगवाचीत- मिति । कैश्चित्	गोपीगोपगवाचीत- मिति कैश्चित्
१२	६	मकरोत्	मकरोत्
१२	२१	भगवद्दीर्घं	भगवद्दीर्घं
१२	२१	हृत्तोऽर्घः	हृत्तोऽर्घः
१५	८	मण्डुकादि	मण्डुकादि
१५	२३	मण	मूण
१६	२	नेर्षं घषायये	नेर्षं घषायये
१६	२१	शुद्धवर्णाय	शुद्धवर्णाय
१८	२०	अशवात् अशवनात्	अशवात् अशवनात्
२१	१५	पञ्चटो कुर्वन्	पञ्चटो कुर्वन्

४४	८	प्रदुन्नाखा	प्रदुन्नाखा
४४	१३	भूमिस्था	भूमिस्था
४४	१६	चतुर्थी	चतुर्थी
४४	१८	प्रत्यक्षासौ	प्रत्यक्षा चासौ
४६	२०	अवताराणां	अवताराणां
४६	२१	प्रणवार्थत्वमाह	प्रणवार्थत्वमाह
४६	२३	व्योङ्कारस्याङ्गैः कृत इति टीकासम्मतः पाठः	व्योङ्कारस्याङ्गैः कृत इति खचिद्धितपुस्तकपाठो विश्वेश्वरसम्मतः
४८	१	मवाधितं	मवाधितं
४८	५	स्तवे	स्तु वै
४८	११	धात्वर्थात्प्रत्ययस्य	धात्वर्थात्प्रत्ययस्य
४८	१३	मवाधितं	मवाधितं
४८	१७	मायामा	मायाया
४८	३	यत्तजम्बु	यत्तु जम्बु
४८	१८	रापत	रात
४८	१८	बोद्धय	बोद्धय
५०	१०	जम्बुद्वीपे	जम्बुद्वीपे
५०	१३	चतुर्णां च	चतुर्णां च
५०	२२	स्तेनेति	स्तेनेति
५१	२१	हीनाः य किन्तु	हीनाः ये किन्तु
५२	३	वे चकार	वे चकार
५२	२२	मदतो वे इति	मदतो वे मदकार इति
५४	१	माशाकयो ह्यो	माशाककः ह्यो
५४	८	तदागम्यः	तदागम्य

५४	२२	मधुरायां	मधुरायां
५५	७	कीरीटं	किरीट
५५	१३	विन्द्धितं	चिद्धितं
५५	१८	वचननं	वचनं
५६	६	संसारार्णवं	संसारार्णव
५६	१४	सम्यक् ज्ञानं जगद्भ्रमं	सम्यक् ज्ञानं सद् जगद्भ्रमं
५६	१८	संसारार्णवं सञ्जातं	संसारार्णवसञ्जातम्
५७	१५	सूर्यग्राभ्वरी	सूर्यग्राभ्वरी
५७	२२	निर्मित	निर्मित
६०	२०	सगुणमेक	सगुणमेक
६०	२१	सगुण	सगुणं
६२	२	गान्धर्वा	गान्धर्वी
६५	७	भूर्भुवः	भूर्भुवः
६५	१७	सप्ततया	सप्ततयौ
६६	५	समानात्मन	समानात्मने
६६	८	भूर्भुवः सप्ततया	भूर्भुवः सप्ततयौ
६६	१०	तस्यैव	तस्यै वै
६६	१७	सप्त	सप्त
६६	२७	भूतात्मा	भूतात्मा
६७	२२	सप्त	सप्त
६७	२३	पठनीन्	पठनीयम्
६८	५	कृत्स्न	कृत्स्नं
६८	२३	पाटः	पाठः

संसरति, इति ॥२॥ तदु चोवाच ब्राह्मणः, श्रीकृष्णो वै परमं
 दैवतम् ॥ ३ ॥ गोविन्दान्मृत्युर्विभेति ॥ ४ ॥ गोपीजन-
 वल्लभज्ञानेन तज् ज्ञातं (१) भवति ॥ ५ ॥

‘देवः’ । ‘कृतः’ कस्मात्, च ‘मृत्युः,’ ‘विभेति’ चस्यति । ‘कस्य,’
 ‘विज्ञानेन,’ ‘अखिलं’(२) सकलं जगत्, ‘भाति’ । ‘केनेदं विश्वं,’
 ‘संसरति’ प्रसरति उत्पद्यते ॥ २ ॥

तदु हेति । ‘तत्’ तत्र प्रश्नेषु, ‘ब्राह्मणः’ छान्दसत्वात् ब्रह्मा, (१) ‘उ’
 चपि, तान् प्रति ‘हृ’ किल, गोपालविद्यैवोत्तरम् ‘उवाच’ । किम् ।
 ‘श्रीकृष्णः,’ ‘वै’ प्रसिद्धं, ‘परमं दैवतं’ । कृष्णशब्दः सत्तावाचकः,
 नकारश्च चानन्दवाचकः, तथाच, सदानन्दः परमं दैवतमित्यर्थः । यदा
 भक्तपापकर्षणात् कृष्णः परमं दैवतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

गोविन्दादिति । गवा ज्ञानेन वेद्य उपलभ्यः ‘गोविन्दः,’ तस्मात्
 उपलब्धात्, अमृतस्वरूपावाप्तौ ‘मृत्युः,’ ‘विभेति’ भयेन तदाज्ञा-
 कारी भवति इत्यर्थः (४) । “भीषाऽस्मादातः पवते भीषोदेति सूर्यः”
 इत्यादिश्रुतेः ॥ ४ ॥

गोपीजनेति । इदं सकलजगत् नामरूपाभ्यां गोपायति रक्षति,
 अथवा परं पुमांसं परब्रह्मस्वरूपं गोपायति संवृष्टीतीति व्युत्पत्त्या गोपी
 प्रकृतिर्माया, तस्याः सर्वशब्दात्तः प्रपञ्चः, ‘गोपीजनः,’ तस्य ‘वल्लभः’
 स्वामी इत्यर्थः उत्पदानपावनसंहरणाधानम्, इत्यधिष्ठानत्वात् तद्विज्ञा-

१ गोपीजनवल्लभज्ञानेनैव विज्ञातम् इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अखिलं प्राकृताप्राकृतं सर्वं वस्तु । इति जीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः ।

३ ब्राह्मण इति प्रत्यगात्मनो परैरपत्यं ब्राह्मणं स्वयभारिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

४ गोविन्दरूपेण च गोचारकं व्याप्रात् गा इव मृत्योर्जीवानपि रक्षतीत्यर्थः । इति
 जीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः ।

स्वाहयेदं संसरतीति ॥ ६ ॥ तदु होचुः, कः कृष्णो, गोवि-
न्दश्च कोऽसाविति^(१) गोपीजनवल्लभः कः, का स्वाहेति ॥ ७ ॥
तानुवाच ब्राह्मणः, पापकर्षणो, गोभूमिवेदविदितो विदिता,^(२)

नेन 'तत्' अखिलं विश्वं, विज्ञातं 'भवति' । "यथा एकेन मृतपिण्डेन
अखिलं मृगमयं विज्ञातं भवति" इति श्रुतिसमृतीतिहासलोकेषु प्रसिद्धेः ॥ ६ ॥

स्वाहयेति । सुष्ठु व्याहृत्प्राञ्जलिक्रिया यया सा 'स्वाहा' इति व्युत्पन्ना
स्वाहाशब्दवाच्यया मायया, 'इदं' जीवजातं, 'संसरति' संसारवद्भवति,
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं गूढार्थं ब्रह्मण उक्त्वा तदर्थं जिज्ञासवो मुनयः 'तत्' तत्र, 'उ ह' पूर्वं,
'होचुः,' इत्याह, कः कृष्ण इति ॥ ७ ॥

प्रागुक्तार्थं ब्रह्मा प्राह इत्याह, तानुवाच ब्राह्मण इति । 'ब्राह्मणः'
ब्रह्मा, 'तान्' सनकादीन्, प्रति 'उवाच' । कृष्णस्वरूपमाह, पापेति ।
पापकर्षकत्वात् प्रागुक्तरीत्या च सच्चिदानन्दरूपत्वात् पापकर्षकसच्चिदा-
नन्द एव कृष्णः अतः परमो देव इत्यर्थः^(१) । गोविन्दस्वरूपमाह, गोभूमि-
वेदविदित इति । गन्तुं भूमौ गोशब्दवाच्यात् वेदात् 'विदितः,'
'विदिता' वेत्ता इति गोविन्दः, अतस्तस्मादधिष्ठानतया ज्ञात्वा मृत्युः वि-

१ गोविन्दश्च कोऽसौ इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ वेदिता इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ पापं चित्तमपि स्वीयस्वीकृत्या कर्षन्ति पापपुरुषान् पूतनायकेश्यादीन् अक्षुरानपि
सहजान् मुक्तिदानार्थमाकर्षन्तीति स एव परमकृपालु परमदैवतमिति भावः इति जीव-
नेसात्मिकुतार्थः ।

गोपीजनाऽविद्याकलाप्रेरक, स्तन्माया चेति ॥ ८ ॥ सकलं
परं ब्रह्मैव तत् ॥ ९ ॥ यो ध्यायति, रसयति, (१) भजति,
सोऽमृतो भवति सोऽमृतो भवतीति ॥ १० ॥

मेति इत्यर्थः । गोपीजनबलमस्वरूपमाह, गोपीजनेति । गोपायतीति
गोप्यः भालनशक्तयः तासां 'जनः' समूहः, तद्वाच्या 'अविद्याकलाः,' च
तासां बलमः स्वामी 'प्रेरकः' ईश्वरः, इति व्युत्पत्त्या गोपीजनबलम-
स्येश्वरस्य सर्वाधिष्ठानस्य, ज्ञानेन सर्वमारोपितत्वेन विदितं भवति
इत्यर्थः (२) ॥ साहास्यरूपमाह, तन्मायेति । प्रागुक्तरीत्या तस्य ईश्वरस्य
अधीना 'माया' साहा, तथा सर्व संसरति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सकलमन्त्रस्य फलितार्थमाह, सकलमिति । कक्षया मायया, सहितं
'सकलं' परमेश्वराख्यं, 'परं ब्रह्मैव,' 'तत्' उक्त मन्त्रप्रतिपाद्यम् ॥ ९ ॥

एतद्व्यानादेः फलमाह, यो ध्यायतीति । 'यः' यः, तद्रूपं 'ध्यायति,' तथा
'रसयति' कामबीजेन पद्मपदीं जपति, 'भजति' पूजयति, 'सः' अमृते
भवति' मरणात् विवर्जितो भवति, इत्यर्थः ॥ १० ॥

१ एतद्यो ध्यायति रसति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठ ।

२ गोपीजनस्य या अविद्याकला अविद्यावक्त्रासाधार्यं प्रेरक नियमकः गोपीजनबलम-
कामनायविद्यानिवर्तनेन स्वात्मभावप्रद इत्यर्थः । यदा गोपीजन एवासम्भ्रातुं विद्याकला
ज्ञानप्रदो प्रथमः गोप्य गाव षष्ठ इतिश्रुतेः तासां प्रेरक सोऽमृतासम्पादकः । इति
नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

गोपायति सकलमिदं गोपायति सकल परं पुमानिति गोपी प्रकृति तस्या ज्ञानं
जन इति महदादिकं शथिबन्धनमिति क्रमदीपिकाङ्गे । गोपीजनैर्शांशिकैस्तच्चैर्जीवि
अविद्याकला प्रेरयति इति सः । यदा गोपीजनेषु अविद्याकलाम् अज्ञानचन्द्रकला प्रेरय
तीति सः । समौन्दर्यं माधुर्यं दिग्ज्ञान अपहृत्य संप्रेरन्तः तान मोहयतीत्यर्थः । बलम
खलु समुच्चैः संप्रेरणीयं मोहयति तदेव तस्य बलमता । इति जीवगोसाभिप्रणीतोऽर्थः ।

ते होचुः, किं तद्रूपं, किं रसनं, कथं चाहो तद्गजगं,^(१) तत् सर्व्वं
 विविदिपतामाख्याहीति ॥ ११ ॥ तद् होवाच हैरण्यो,
 गोपवेशमब्भ्राभं तरुणं कल्पद्रुमाश्रितम् ॥ १२ ॥ तदिह
 श्लोका भवन्ति ।

ध्येयं पृच्छन्ति, तथा रसनादिकञ्च पृच्छन्ति, ते होचुरि-
 त्यादिना ॥ ११ ॥

तत्र ध्येयरूपनिरूपणमवतारयति, तद् होवाचेति । 'तत्' तत्र प्रश्नेषु,
 'हैरण्यः' 'हैरण्यगर्भस्यापत्वं हैरण्यः ब्रह्मा, ध्येयं रूपम् 'उवाच,' इत्यर्थः ।
 गोपवेशमिति । गोपायतीति गोपस्तस्य वेशो यस्य तं 'गोपवेशं' मालक-
 खरूपम् अपो विभर्त्ति इत्यब्धः समुद्रः तद्ददाभा यस्य तम् 'अब्भ्राभं'
 समुद्रवद्गम्भीरम्, अपारमित्यर्थः । 'तरुणं' जरादिदोषरहितं ।
 'कल्पद्रुमः' वेदः, सर्वपुरुषार्थहेतुत्वात् तम् आश्रितं' तत्प्रतिपाद्यम् । इति
 तेनैव वा सर्वोपासनाय स्मप्रतिष्ठादकेन तत्तत्कर्म्मफलसिद्धये आश्रितम् ।
 "इंश्वरायत्तं फलमत उपपत्तेः" इति न्यायात्, "लभते च ततः कामा-
 न्मयैव विहितान् हितान्" इति स्मृतेश्च । यद्वा, 'गोपः' घेनुपालकः,
 तस्य 'वेशः,' यस्य तम् । 'अब्भ्राभं' सजलजलदनीलं । 'तरुणं' नवयौवनं ।
 कल्पद्रुममूले सिंहासनख्याऽमुजोपविष्टमित्यर्थः ॥ १२ ॥

सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरं ।

द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरं ॥ १ ॥

गोपगोपीगवावीतं^(१) सुरद्रुमतलाश्रितं ।

उक्तरूपध्यानं मन्त्रसम्मतिव्याजेन सविस्तरमाह, तदिहेति । 'तत्' तत्र, 'इह' उक्तरूपध्याने, 'श्लोकाः' मन्त्राः, अपि 'भवन्ति' । सत्पुण्डरीकनयनमिति । 'सत्'निर्भ्रंशं, 'पुण्डरीकं' हृत्कमलं, 'नयनं' प्रापकं यस्य तं । 'मेघा' उग्रतप्तमनसि सच्चिदानन्दस्वरूपा, 'आभा', यस्य तं । विशेषेण द्योततइति विद्युत्, विद्युदेव 'वैद्युतम्' तादृशम् 'व्यम्बरं' स्वप्रकाशविदाकाशमित्यर्थः । द्वौ हिरण्यगर्भविराडात्मानौ, भुजौ मौक्तिकशिल्पहेतुभूतौ हस्तौ, यस्य तं 'द्विभुजं' । ज्ञानमुद्रा तत्त्वमसीति सच्चिदानन्दैकरसाकारा दत्तिः, तत्र 'आश्रितं' प्रकाशमानं^(२) । वने विद्विक्लप्रदेशे स्वभक्त्येषु भाषते प्रकाशते इति तं 'वनमालिनम्' । 'इश्वरं' प्रज्ञादीनामपि नियन्तारम् ॥ १ ॥

व्याख्यानं गोपायतीति, 'गोपः' जीवः, 'गोपी' माया, 'गावः' वेदाश्च, तेः 'आवीतं' स्वामितया आश्रितं । 'सुरद्रुमः' वेदः, तस्य 'तलं' स्वरूपम्, 'आश्रितं' तत्प्रतिपाद्यम्, इत्यर्थः । 'दिव्यालङ्कारैः'

१ गोपीगोपगवावीतमिति । कैश्चित् पद्यते तत्राभ्यर्चितवान् गोपीपदस्य पूर्वनिपात । गोपा हि प्रायेण स्त्रीनेत्रा भवन्ति । इति नारायणटीकाश्रवणपाठ ।

२ तज्ज्ञानं ह्युक्तौ सक्तवप्रती हृदि विन्यसेत । वामहस्तास्त्रजरा राजानं तूर्द्धनि विन्यसेत् । ज्ञानमुद्रा भवेदेवा रामचन्द्रस्य प्रथमी । प्रथमीत्यातिशायिकनिर्देशादन्येषामुक्ताराणः प्रियेति गम्यते । भौतमुद्राश्रितमिति तु युक्तं पाठ । भौतवर्तव्यं पूतनादिकृष्णान्तं वा निपातितत्वान् स्वरूपस्य च श्लोकेऽप्रकाशनाच्च गोपीजनेषु गुणभावेन स्थितं ब्रह्मेत्यर्थः । इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

दिव्यालङ्कारणोपेतं रत्नपङ्कजमध्यगं ॥ २ ॥

कालिन्दीजलकल्लोलसङ्गिमारुतसेवितं ।

चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरिति ॥ ३ ॥

यद्द्विविधैश्वर्यैः, 'उपेतम्' । तथा 'रत्न' तुल्यम् अतिसुन्दरं यत्
 'पङ्कजं' हृदयकमलं, तदन्तःस्थाकाशगतः, तम् । "शैश्वर्यस्य समयस्य
 धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्य च मोक्षस्य यस्यां भग इतीङ्गना"
 इति । ते च यद् धर्मा यस्य सतीति भगवान् ॥ 'कालिन्दी' नाम
 निर्मलप्रासना, तस्याः 'जलकल्लोलाः' नानास्फुरन्तरङ्गाः, तत्
 'सङ्गी', 'मारुतः' निश्चलप्रागवायुश्च, ताभ्यां 'सेवितम्' आराधितम् ।
 यदा भक्तानुग्रहार्थं भाविष्कृतधिहूनस्य यथाश्रुतमेवेदं ध्यानं । 'सत्-
 पुण्डरीक'वदतिनिर्मले 'नयने,' यस्य तम् । 'मेघाभं' नीरदश्लानसं ।
 तडिदाभम् 'धमरं' यस्य तं पीताम्बरम् । 'दिभुजं' देवकीप्रागंनया
 अन्यभुजद्वयस्योपसंहृतत्वात् यदा अष्टादशाक्षरे दिभुजा ध्येय इति
 सूचितम् । 'ज्ञानमुद्रा' हृदाश्रिततर्जन्वद्गुणयोगरूपा, तथा, 'व्याघ्र'
 युक्तं । वनमात्रा नाम नानापुष्पपल्लवरचिता पादतलावलिमिनी
 नाम्ना, विदते यस्य तं 'वननालिनम्' । 'रंश्वरम्' उक्तायंम् ।
 'गोपाः' श्रीदानादयः, 'गोप्यः' राधादाः, 'गावः' कपिलाप्रभृतयः,
 तानिः 'यापीते' परिहृतम् । कल्पवृक्षाद्यम् । 'दिव्यैः' अलौकिकैः,
 आभरतैः, 'उपेत' । सिंहासनोपरि रत्नमयसुवर्णकमलमध्यस्थितम् ।
 यमुनाजम्बतङ्कशम्भियापुना सेवितम् । एवंविधं श्री'कृष्ण', 'चेतसा',
 'धियाम्' ध्यायन्, नरः 'संसृतेः' सधारात्, 'मुक्तो भवति' । 'इति'-
 तते । ध्यानमगारुथैः ॥ ३ ॥

तस्य पुना रसनं जलभूमोन्दुसम्पातकामादि कृष्णायेत्येकं पदं, गोविन्दायेति द्वितीयं, गोपीजनेति तृतीयं, ब्रह्मभायेति तुरीयं, स्वाहेति पञ्चममिति पञ्चपदीं जपन्, पञ्चाङ्गं द्यावाभूमी सूर्याचन्द्रमसौ साग्नी तद्रूपतया ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्म सम्पद्यत इति ॥ १३ ॥

द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह, तस्य पुना रसनमिति । 'तस्य' कृष्णायैत्येकं, 'रसनं' 'जलभूमोन्दुसम्पातकामादि' यथा स्यात् तथा पञ्चपदजपनम्, इति शेषः । जलं ककारः, भूमिः लकारः, ईकारः यमिः, इन्दुः, अनुस्वारः, एतेषां सम्पातरूपं यत् कामबीजं, तत् द्यौः प्रथमं यथा स्यात्तथेत्यर्थः (१) । तानेव पञ्च पदानि विवृणोति, कृष्णायेत्येकं पदमित्यादिना । उक्तैरसनस्य फलमाह, पञ्चपदीमिति । 'पञ्चपदीं जपन्,' पुरुषः 'पञ्चाङ्गं,' 'ब्रह्म' नारायणात्मकं, 'तद्रूपतया' पञ्चाङ्गब्रह्मतादात्म्येन, प्राप्नोतीति सम्बन्धः । इदन्तु सहजजपफलम् । पञ्चाङ्गान्याह । 'द्यावाभूमी,' तथा अग्निना सहितौ 'साग्नी,' 'सूर्याचन्द्रमसौ' (१) । अभ्यासः प्रथमोपनिषत्समाख्यर्थः ॥ १३ ॥

१ कामो बध्यमाणं कामबीजं तदादि कृष्णायैति चतुर्थान्तमेकं पदमित्यर्थः । एष चत्वारि चतुरचराणि पञ्चमं द्वाचरमिति पञ्चपदीमेवरूपां पञ्चपदीं प्रजपन् पञ्चाङ्गं कुर्यादिति शेषः । पञ्चाङ्गानि हृदयशिरशिखाकेवचासूणि, चतुरचराणि चत्वार्याङ्गानि, पञ्चमं द्वाचरमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ तत् पञ्चाङ्गं पञ्चरूपेणोपास्यमित्याह, द्यावाभूमी सूर्याचन्द्रमसौ साग्नी इति । स्त्री भूण्यादिवात्मने हृदयशिरसि, गोविन्दाय भूम्यात्मने शिरसे स्वाहा, गोपीजनसूर्यात्मने शिखायै वषट् इत्यादिप्रयोगः । इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

तदेव श्लोकः । श्लोमित्येतदादावादाय कृष्णाय गोवि-
न्दायेति च गोपीजनवल्लभाय वृद्धज्ञानव्या सकृदुच्चरेत्^(१) यो
गतिस्तस्यास्ति मङ्गु नान्या गतिः स्यादिति^(२) ॥ १४ ॥

उत्तररसने मन्त्रसंवादमाह, तदेव इति । 'तत्' तत्र उक्ते रसने,
'एषः,' 'श्लोकः' मन्त्रः, वर्तत इति । 'श्लोमित्येतत्,' 'आदौ,'
'आदाय' उच्चार्य, अथ 'कृष्णाय', 'गोविन्दाय', 'इति,' 'घ' पुनः,
'गोपीजनवल्लभाय,' 'वृद्धज्ञानव्या' स्वाहया, इत्यर्थः^(१) । इति 'यः',
'सकृत्' एकवारमपि, 'उच्चरेत्', 'तस्य,' 'मङ्गु' शीघ्रं, पञ्चाङ्गप्रज्ञात्मरूप-
'गतिः', भवति, 'अन्या' चन्द्रमण्डलरूपा, 'गतिः', तस्य 'न स्यात्' ।
'इति'शब्दो रसनसमाख्यः ॥ १३ ॥

कथञ्चाद्ये तद्भजनमित्यस्योत्तरं वक्तुं भजनशब्दार्थमाह, भक्ति-
रस्य भजनमिति । परंपरियेणार्थाऽवगमासम्भवात् पुनर्भजनस्य लक्षणमाह,

१ सकृदुच्चरेत् इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ श्लोमित्येतदादावादाय कृष्णाययोगं गोविन्दायेति गोपीजनवल्लभाय वृद्धघन-
श्यामं तदुच्चरेत् या गतिस्तस्यास्ति मङ्गु नान्या गतिः स्यादिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
अथ श्लोमिति कृष्णाययोगं कृष्णायेतिपदेन युक्तं गोविन्दायेत्यपि आदाय पुनः गोपीजन-
वल्लभाय वृद्धघनवत् श्यामवर्णं तदपि साधारण्यं सधारकारणं स्वाद्येति पदमुच्चरेत् य ।
अविद्या हि तमोरूपा तमस्य श्यामं भवति इति नारायणप्रणीतोर्थः ।

अपपरिपाटीं दर्शयति । श्लोमित्येतदादावादाय उच्चार्यं कृष्णायेति चतुर्थ्यन्-
पदेन शीघ्रो यस्य तत् । वृद्धज्ञानुसंज्ञाप्रकाशे परसेवरो वक्रिर्था तदीयस्य सादृश्यं
शक्तिमिति जीवगोस्वामिप्रणीतोर्थः ।

भक्तिरस्य भजनं तदिहामुचोपाधिनैरास्येनैवामुष्मिन्
मनसः कल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यम् ॥ १५ ॥ कृष्णं तं विप्रा
वज्रधा यजन्ति गोविन्दं सन्तं वज्रधाऽऽराधयन्ति (१) गोपी-
जनयक्षभो भुवनानि दध्ने ॥ १६ ॥

तदिहामुञ्जेति । 'इह', 'अमुत्र', 'उपाधेः' ऐहिकपारलौकिकप्रयो-
जनस्य, 'नैरास्येन' निरसनमेव नैरास्यं तेन ऐहिकामुष्मिकफलकामना-
राहित्येन, 'एव', 'अमुष्मिन्' शब्दास्ये वज्रधनि, 'मनसः', 'कल्पनं'
प्रेम्णा तन्मयत्वं, तदेव भजनमुक्तमित्यर्थः । 'एतत्' भजनम्, 'एव',
'नैष्कर्म्यं' ज्ञानम्, इत्यर्थः ॥ १५ ॥

शब्दां तमिति । 'तं', 'कृष्णम्' ध्यानन्दात्मानं, 'विप्राः' सात्त्विकाः,
'वज्रधा' प्रथमप्रपाठयक्षयोग्यश्चादिभिः 'यजन्ति' । गोविन्दमिति ।
गोभूमिवेदविदितं, 'सन्तं', 'वज्रधा' अथयक्षीर्षनप्ररथपादसेवनाचंन-
वन्दनदास्यसंश्लामनिवेदनादिभिः, विप्रादयः सर्वेऽपि 'आराधयन्ति'
सेवयन्ति । तस्यैव शैथिले हेतुः गोपीजनवल्लभ इति । 'गोप्यः' पालन-
शक्तयः, तासां 'जनः' समुदायः, तस्य 'वल्लभः' स्वामी प्रेरकः सन्,
'भुवनानि' अन्तर्कोटिमण्डपादयानि 'दध्ने' (१) । उपलक्ष्यतेतत् । अ-
प्यत् पालयति पालयिष्यति च ॥ १६ ॥

१ वज्रधा इत्यसि इति च, विज्ञितपुस्तकपाठः ।

१ भजनप्रकारेण भजनफलं भजनव्यतिरेकफलं कल्पयतिरेव दर्शयति कल्पनमिति ।

नारदादप इव शाक्तमार्गेण पूजयति । गोविन्दमभिष्टुतकेनोपचयन कर्म गोप्य इवामु-
रात्मनिर्गाराधयति । इधे चारयति प लयति भजनफलवधानेन पूजने च इति जीव-
गोव्यामिष्टुतेः ।

स्वाहाश्रितो जगदेजयत् सुरेताः ॥ १७ ॥ वायुर्यथैको
भुवनं प्रविष्टो जन्ये जन्ये पञ्चरूपो बभूव । कृष्णस्तथैकोऽपि
जगद्वितार्थं शब्देनासौ पञ्चपदो विभातीति ॥ १८ ॥

एवं पालकत्वात् सेव्यत्वमुक्तम्, अयजनकत्वादपि तदाह, स्वाहाश्रित-
इति । 'स्वाहा' माया, तदा 'श्रितः' तदाघिष्ठाता सन्, 'जगत्' अयत्कृत्नाम-
रूपम्, 'एजयत्' अचालयत् यत्कीर्त्तनायोन्मुखमकरोत्, सृष्टिकाले (१) ।
अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह, सुरेताइति । सुष्ठु शोभनं चिद्रूपं मायायां
प्रतिबिम्बोन्मुखं, रेता यस्य सः 'सुरेताः' । "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव"
इति श्रुतेः, "मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम्" इति स्मृतेश्च ॥ १७ ॥

भक्तानामाराधनसौकर्याय गोपालविद्यात्मकशब्दरूपेण भगवान्
पञ्चधा भातीति सदृष्टान्तमाह, वायुर्यथैकइति । 'यथा,' 'भुवनं' ब्रह्माण्डं,
'प्रविष्टः,' 'एकः,' एव, 'वायुः,' 'जन्ये जन्ये' शरीरे शरीरे प्रतिशरीरं,
'पञ्चरूपः' प्राणापानथानादिरूपः, 'बभूव' । 'तथा' एव 'एकोऽपि,'
'असौ' कृष्णः, 'जगद्वितार्थं,' 'भुवनं,' 'प्रविष्टः,' 'शब्देन' गोपाल-
विद्यात्मकेन, पञ्च पदानि यस्य सः 'पञ्चपदः,' विविधं 'भाति' प्रकाशते,
'इति'शब्दे मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ १८ ॥

गोविन्दं सन्तं ब्रह्मधाराधयन्तीत्युक्तं, तत्राराधनात्मकमुपासनं
एष्यन्तीत्याह, ते होचुरुपासनमेतस्येति । 'ते' सनकादयः, 'ह' किञ्च,

१ आशामाणा आशिता उ इत्यव्ययं समीपमे पादपूरणे वा अजत् एजयत् भजन-
व्यतिरेकेण अमात्रप्रकाशेण कल्पयति इत्यर्थः । सुरेता अतिबलवतां शोभन रेता भगव-
दीयं दम्प्राभिति वा इति जीवकीर्त्तनात्मिकसौख्यं ।

ते होचुरुपासनमेतस्य परमात्मनो गोविन्दस्याखिला-
धारिणो ब्रूहीति ॥ १६ ॥ तानुवाच यत्तस्य पीठं हैरण्याष्ट-
पलाश^(१)मम्बुजं । तदन्तरालिकेऽनलास्रयुगं ^(२) तद-
न्तराद्यार्णाखिलबीजं कृष्णाय नम इति^(३) बीजाद्यं ^(४)

‘इतस्य,’ ‘परमात्मनः’ श्रीकृष्णस्य, ‘गोविन्दस्य,’ ‘अखिलाधारिणः,’ ‘उपा-
सनम्’ आराधनं, ‘ब्रूहि’ कथय, इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तन्नाराधनाधिष्ठानभूतं पीठनिरूपणमवतारयति, तानुवाचेति ।
‘यत् तस्य पीठं,’ तत् ‘तान्,’ प्रति ब्रह्मा ‘उवाच,’ इत्यर्थः । खग्टे
क्षालितं पीठं स्थापयित्वा ‘हैरण्याष्टपलाशं’ सौवर्णाष्टदक्षम्, ‘बम्बुजं,’
स्थापयेत् गन्धयुतेन घन्दनेन वा लिखेत् इत्यर्थः । ‘तदन्तरालिके’
तस्य कनकस्य अन्तरालभवे प्रदेशे, ‘अनलास्रयुगं’ त्रिकोणद्वयं, सं-
लिखेदित्यर्थः । तदन्तराद्यार्णेति । तस्य षट्कोणस्य, ‘अन्तरा’
मध्ये, ‘आद्यार्णं’ रूपम् ‘अखिल’ कार्यस्य ‘बीजे’ कामबीजे, साध्यनाम
कर्मानाम च लिखेदिति शेषः । तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायां । “कर्मि-
कायां लिखेद्वह्निपुटितं मण्डलद्वयं । तस्य मध्ये लिखेद्बीजं साध्याख्यं
कर्मसंयुतम्” इति ॥ ‘कृष्णाय नम इति,’ ‘बीजाद्यं’ बीजेन कामबीजेन

१ हैरण्यमष्टपलाशमिति ख, घ, ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः शारायणसम्मतः ।

२ तदन्तरालिकाननलास्रयुगमिति ख, घ, ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

३ तदन्तराद्यार्णं विलिखीत कृष्णाय नम इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । तदन्तरा-
द्यार्णं खिलबीजं कृष्णायनम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठे, शारायणभिप्रेतो जीवगोक्षामि
शास्त्रातय ।

४ बीजाद्यमिति घ, ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

सब्रह्माणमाधायानङ्गगायत्रीं^(१) यथावद्भ्यान्लिख्य^(२) भूम-

प्याद्यं घडसं, सन्धियु घडचरं लिखेत् “घडसं सन्धियु” इति
 क्रानदीपिकोक्तेः । सब्रह्माणमिति । पूर्वलिखितं कर्मिकास्यमनङ्ग-
 वीजं ‘सब्रह्माणम्’ अष्टादशाक्षरमन्त्रोपेतम्, ‘आधाय,’ इत्यर्थः । मन्त्र-
 तद्द्रष्टारभेदात् मन्त्रो ब्रह्मा । तदुक्तां संहितायां । “ततः श्रियैर्मन्त्रो-
 वर्णैस्तं कामं वेष्टयेत् सुधीः” इति । घट्कोणस्य पूर्वैर्नैर्ऋत्यवायव्य-
 कोणेषु श्रीमिति वीजं लिखेत् । अप्रियपश्चिमेशानकोणेषु, श्रीमिति
 वीजं लिखेदिति शेषः । “श्रियं घट्कोणकोणेषु रेन्द्रनैर्ऋतिवायुषु ।
 प्यालिख्य विलिखेन्मायां बद्धिवाखणशूलियु” इति संहितोक्तेः ।
 अथनङ्गगायत्रीमिति । अष्टदक्षस्य सर्वजनसम्मोहनकेशरेषु ‘अथनङ्ग-
 गायत्री’ कामगायत्री, ^(३) ‘यथावत्’ त्रिंशः त्रिंशः, प्यालिखेदित्यर्थः ।
 “कामदेवाय सर्वजनप्रियाय सर्वजनसम्मोहनाय ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल
 सर्वजनस्य हृदयं मे वशं कुरु कुरु स्वाहा” इत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरं माला-
 मन्त्रं, प्रतिदक्षं घट् घट् अक्षरं क्रमेण लिखेदित्यवबोधयम् । अष्ट-
 दक्षस्योपरि दक्षं कृत्वा मातृकाक्षरैर्वेष्टयेदित्यपि बोध्यम् । “अक्षरैः
 कामगायत्र्या वेष्टयेत् केशरे सुधीः । काममालाननोर्वर्णैर्दक्षेष्टस्य
 मन्त्रवित् ॥ लिखेद्गुहात्तनैर्भक्तैर्मातृकां तद्विहितं लिखेत् ।” इति

८

१ आधायानङ्गमनु गायत्रीमिति ख, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

२ यथावद्भ्याम् इति घ, छ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः । यथावद्भ्यापय्य इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ अथनङ्गगायत्री कामदेवाय विष्टये पुण्यवाणाय धीमहि तन्नोऽन्न प्रचोदयादिति नारायण ।

एडलं शूलवेष्टितं^(१) दृत्वाऽङ्गवासुदेवादिरुक्मिण्यादिस्वशक्ती-

संहितोक्तेः । भूमण्डलं शूलवेष्टितं दृत्वेति । “भूण्डलं चतुरस्रं
 म्यादष्टवज्रयुतं मुने” इति संहितोक्तेः । अस्यैव धारणात्मत्वात्
 साध्यादिलेखनमप्यादावमूषधत् । अतएव धारणाविधानं तत्फलस्य
 संहितायामुक्तं । “ऊत्वा सहस्रनाज्येन मन्त्रसम्पातपूर्वकं । मार्ज-
 यित्वाऽयुतं जम्बा धारणेद् यन्त्रमुत्तमं । त्रैलोक्येश्वर्यं नाप्नोति देवैरपि स
 पूजितः ।” इत्यादिना । इदन्तु येषं धारणार्थं यदा यत्नं क्रियते
 तदभिप्रायेणोक्तं, यदा पुनः पूजार्थं यत्नं क्रियते तदा तु पूर्वं
 “मण्डुकादि षडयश्चतुर्षु पूजयेत् कर्मिकोपरि । अमरादिपीठपादेषु
 धर्मादींश्चतुरो यजेत् । चतुर्षु पीठगणेषु धर्मादींश्चतुरो यजेत् ।
 कर्मिणां ततोऽनन्तं पद्मान्तश्च ततो यजेत् । तारवशंप्रभिमनानि मण्ड-
 लानि क्रमात् ततः । सत्त्वं रजस्तम इति यजेतात्मचतुष्टयम् । आत्मान्त-
 राशा परमात्मा ज्ञानात्मेति क्रमात् सुधीः । विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया
 योगेति पञ्चमी । पञ्ची स या तयेज्ञानानु यद्वा नवमी ह्युता । प्रागाद्यष्टसु
 पत्रेषु कर्मिकायां यजेन्मुने” ॥ “द्यो नमो विश्वे रुचंभूतात्मने वासुदेवाय
 सख्यात्मसंत्योगयोगपद्मपीठात्मने नमः” इति पीठमन्त्रमयमस्योपरि
 विन्यस्य, “ततः पीठं समभ्यर्च्य देवनाबाह्यं नारद । अर्घ्यादिधूपदीपा-
 दीनुपचारान् प्रकल्पयेत्” ॥ अथावरणपूजां कुर्यात् । तत्र प्रथमाव-
 रणमाह, अङ्गेति । यद्दृकोणस्याधेयने शतं वायुशेषानेषु अदयशिरः-
 शिलाकवचानि, अथभागे नेत्रं, पूर्वादिदिक्षुषु च अक्षुम्, इत्यङ्गानि
 पूजयेत् । द्वितीयावरणमाह, वासुदेवादीति । पूर्वंपश्चिम्याम्पीत्तर-
 दक्षेणु, यथाक्रमं ‘वासुदेव’शः ॥ यंगप्रदुग्त्रानिषदान् पूजयेत् ।

१ शूलवेष्टितमिति च विहितपुण्यपठ ।

इन्द्रादिवसुदेवादिपार्थादिनिध्यावोतं यजेत् । सन्ध्यासु^(१)

आग्नेयनैर्ऋत्यवायव्येशानेषु, यथाक्रमं शान्तिश्रीसरस्वतीरतीः पूजयेत् । तृतीयावरणमाह । ‘रुक्मिण्यादि’ ‘सप्तशक्तयः’ कृष्णशक्तयः । “दलेषु रुक्मिणी सत्यभामा जाम्बवती तथा । नामजिती मित्रविन्दा कालिन्दी च ततः परा ॥ सङ्घाणा च मुशीला च पूष्या हेमामितप्रभा” इत्यर्थः । चतुर्थपञ्चमाद्यावरणमाह, इन्द्रादिवसुदेवादिपार्थादीति । अत्र वसुदेवाद्यावरणमेव चतुर्थं बोध्यम् । पूर्वभागे वसुदेवाय पीतवर्णाय । आग्नेयकोणे देवक्यै श्यामलायै । दक्षिणभागे नन्दाय कर्पूरगौराय । नैर्ऋत्यकोणे यशोदायै कुङ्कुमगौरायै । पश्चिमे बलदेवाय शङ्खकुन्देन्दुधवलाय । वायव्ये कलापश्यामलायै सुभद्रायै । उत्तरकोणे गोपेभ्यः । ईशानकोणे गोपीभ्यः । पञ्चमन्तु पार्थाद्यावरणम् । अर्जुननिशठोद्धवदारुकाविश्वक्सेनसात्यकिगरुडनारदमर्वतान् पूजयेत् । षष्ठं निध्यावरणम् । पूर्वदिशि इन्द्रनिधये । आग्नेयदिशि नीलनिधये । वायव्ये कुन्दाय नमः । नैर्ऋत्यकोणे मकराय । पश्चिमे व्यानन्दाय । वायव्ये कच्छपाय । उत्तरे शङ्खनिधये । ईशानकोणे मद्मनिधये । सप्तमिन्द्राद्यावरणम् । इन्द्राय पीतवर्णाय पूर्वदले । अग्नये रक्तवर्णाय । यमाय नीलोत्पलवर्णाय । रक्षोऽधिपतये कृष्णवर्णाय । वादवे धूम्रवर्णाय । वरुणाय शुक्लवर्णाय । कुबेराय नीलवर्णाय । ईशानाय श्वेतवर्णाय । पूर्वेशानयोर्मध्ये ब्रह्मणे गौरीघनावर्णाय । नैर्ऋत्यपश्चिमयोर्मध्ये शेषनागाय श्वेतवर्णाय । पूर्वदले यज्ञाय पीतवर्णाय । शक्तये शुक्लवर्णाय । दण्डाय नीलवर्णाय । सहाय श्वेतवर्णाय । पाशाय विदुरवर्णाय । भृजाय रक्तवर्णाय । गदायै । त्रिशूलाय शुक्लवर्णाय

१ विभक्त्यासु इति घ, विक्रितपुस्तके च ।

प्रतिपत्तिभिरुपचारैस्तेनास्याखिलं भवत्यखिलं भवतीति ॥ २० ॥
तदिह श्लोका भवन्ति । एको वशी सर्वगः कृष्ण ईश्वर
एकोऽपि सन् वज्रधा यो विभाति । तं पीठस्थं येऽनु भजन्ति
धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ २१ ॥

नित्यो नित्यानां चेतनसेतनानामेको बहूनां यो विदधाति

इत्यष्टमावरणम् । आवीतमिति । एतैः आवरणैः 'आवीतं,' परमेश्वरं,
'यजेत्' पूजयेत् । 'सन्ध्यासु' निष्कालसन्ध्यासु, 'प्रतिपत्तिभिः' ध्यानेः,
'उपचारैः' धोऽशुशोषपारादिमधाराजोपचारैः, पूजयेदित्यर्थः । तेनेति ।
'तेन' आराधनेन, 'इत्य' आराधकस्य, 'इति' प्रवृत्त्याद्यर्थतुल्यं,
'भवति' । अथासौ द्वितीयोपनिषत्सामान्यार्थः ॥ २० ॥

उक्तोपारान्ने मन्त्रसम्भक्तिमाह, तदिच्छेति । 'तत्' तद्विष्णुं दृष्टे, 'इह'
उक्तोपारान्ने, 'श्लोकाः' मन्त्राः, अपि 'भवन्ति' वर्तन्ते । एको वशी
सर्वग इति । 'एकः' राजातीर्थविजातीयसंगतभेदरहितः, यत एव वशे
सर्वमस्यातीति 'वशी,' 'सर्वगः' सर्वत्र देशतः कालतः वस्तुतयापरि-
च्छिन्नः, 'इत्यः' ध्यानन्दः, अत एव 'इद्यः' मन्त्रादीनामपि कृत्यः । पूर्वोक्तः
'एकोऽपि सन्,' 'यः' इत्यः, अगत्याप्तनाय 'वज्रधा' पद्मरूपः, 'विभाति'
द्विविधं प्रकाशते, धीशुखि प्रज्ञादिभेदैः । तं पीठस्थमिति । 'तं'
पद्मपरात्मकं प्रागुक्तं, 'पीठस्थम्,' 'अनु'लक्षणीकृत्य, 'ये,' 'धीराः' इत्याद्य-
विज्ञाः, 'भजन्ति,' 'तेषाम्,' इव 'शाश्वतं' नित्यानन्द्यात्मकं, 'सुखं,' 'न,' तु
'इतरेषां' तद्भक्तिरहिताणाम् । अथशुद्धताभिव्यक्त्यादिसंज्ञम् ॥ २१ ॥

मन्त्राकारमाह, नित्यो नित्यानामिति । 'नित्यानाम्' इह मध्ये दो वस्तु-
गत्या 'नित्यः,' तथा 'चेतनानाम्,' इह श्रुत्यादीनां मध्ये वस्तुतः 'चेतनां,'

कामान् । तं पीठगं येऽनुभजन्ति धीरास्तेषां सिद्धिः शाश्वती ।
नेतरेषाम् ॥ २२ ॥

एतद् विष्णोः परमं पदं ये नित्ययुक्ताः संयजन्ते न कामान् ।
तेषामसौ गोपहूपः प्रयत्नात् प्रकाशयेत् आत्मपदं तदैव ॥ २३ ॥

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो विद्यास्तस्मै गोपायति^(१) स
हृष्णः । तं च देवमात्मबुद्धिप्रकाशं^(२) मुमुक्षुर्वै शरण-

तथा 'यः,' 'एकः,' सन्, पञ्चपदरूपेण 'ब्रह्मनां,' 'कामान्,' 'विदधाति' ।
'पीठगं,' 'ये,' 'अनुभजन्ति,' 'धीराः,' 'तेषां सिद्धिः,' 'शाश्वती' अत्रपा-
यिनी, 'न,' तु 'नेतरेषाम्,' इति पूर्ववत् ॥ २२ ॥

मन्त्रान्तरमाह, एतद् विष्णोरिति । 'ये' साधकाः, 'एतत्' यन्वात्मकं,
'विष्णोः पदं,' 'नित्ययुक्ताः' सततं प्रयत्नवन्तः, 'संयजन्ते' सम्यगाराधयन्ति,
'न,' तु 'कामान्,' कामयन्ते । 'तेषां' साधकोत्तमानाम्, 'असौ,' गोपालक-
'रूपः,' 'गोप'वेषो वा 'प्रयत्नात्,' 'आत्मपदं' स्वरूपं, 'तदा' 'एव' भज-
नायवहितसमये एव, 'प्रकाशयेत्' प्रत्यक्षं दर्शयेत् ॥ २३ ॥

ननु तत्प्रकाशे सति, किं स्थीदित्याशङ्क्य मुमुक्षुशरण्योस्त्वित्र तस्य
मोक्षपदत्वमाह, यो ब्रह्माणमिति । 'यः' परमेश्वरः इत्यः, 'पूर्वं' अदिसमये,
'ब्रह्माणं,' 'विदधाति' रचयति, 'यः' हृष्णः, 'तस्यै' तदर्थं, 'विद्याः' वेदान्,
पुण्यप्रयोधिजन्ते मत्स्यहयग्रीवादिरूपेण 'गोपायति' तस्यै उपदिशति वा ।

१ यो विद्यां साधयति स इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । अस्य साधयतिश्च गानं
कारितवानिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ आत्मबुद्धिप्रकाशमिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य परमात्मकारणदृष्ट्या
भाष्यमानमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

मनुव्रजेत् ॥ २४ ॥

ओङ्कारेणान्तरितं ये जपन्ति गोविन्दस्य पञ्चपदं मनुम् ।
तेपामसौ दर्शयेदात्मरूपं^(१) तस्मात् मुमुक्षुरभ्यसेन्नित्य-
शान्त्यै^(२) ॥ २५ ॥

एतस्मादन्ये पञ्चपदाद्भवन् गोविन्दस्य मनवो मानवानां

‘तं’, ‘देवं’ द्योतनात्मकम्, ‘आत्मबुद्धिप्रकाशं’ स्वप्रकाशं, ‘मुमुक्षुः’
मोक्षार्थी, ‘शरणमनुव्रजेत्’ ॥ २४ ॥

पञ्चपदमन्त्रस्य मन्त्रान्तरमूलत्वं विद्यद्भुः प्रणवपुटितं पञ्चपदरसनफल
माह, ओङ्कारेणान्तरितमिति । ‘ओङ्कारेण’, ‘अन्तरितं’ पुटितं, ‘गोविन्द-
स्य’, ‘पञ्चपदं’, ‘मनुं’ मन्त्रं, ‘ये जपन्ति’, ‘तेषाम्’, ‘असौ’ गोविन्दः,
‘आत्मरूपं’, ‘दर्शयेत्’ । ‘तस्मात्’ कारणात्, ‘मुमुक्षुः’ पुरुषः, ‘नित्य-
शान्त्यै’ संसारानन्तर्यशान्त्यै, गोविन्दमन्त्रम् ‘अभ्यसेत्’ पुनः
पुनर्जपेत् ॥ २५ ॥

एतस्मादन्ये मन्त्रा बभूवुर्दिव्याह । ‘एतस्मात्’ पञ्चपदमन्त्रात्, ‘अन्ये’
दशाक्षराद्वाः, ‘गोविन्दस्य मनवः’, ‘मानवानां’ सनकादीनां, स्फुटिताः

१ पञ्चपदं मनु तं । तस्यैवाग्रे दर्शयेदात्मरूपमिति घ.विहितपुनःकपाठः । अस्य
मनु मिति मनु मन्त्र तं प्रसिद्धं । तस्यैवेति तस्य आत्मरूपमसौ दर्शयेदेवेत्यन्वय इति
नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ नित्यशान्त्यै । तस्मा एतत् अन्वयेशाश्रित्यम् इति घ.विहितपुनःकपाठः ।
एतस्य तस्यै ज्ञापकाय निशान्ते ऽप्ये चरति वाच्यं चर्चति परम् अन्वयान् अन्वयेनात्
शेषं विना उच्चारणमात्रेण इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

दशार्णाद्यास्तेऽपि सङ्क्रन्दनाद्यैरभ्यस्यन्ते भूतिकामैर्यथावत्

॥२६॥

यदेतस्य स्वरूपार्थं वाचा वेदयन्ति ते पप्रक्षुः, तदु होवाच
ब्रह्मसवनं चरतो मे ध्यातः^(१) स्तुतः परार्हान्ते सोऽबुध्यत
गोपवेशो मे पुरुषः पुरस्तादाविर्बभूव ॥ २७ ॥

बभूवुः । 'तेऽपि,' 'सङ्क्रन्दनाद्यैः' सङ्क्रन्दन इन्द्रः "सङ्क्रन्दनोनिमिष
एकवीरः शतधासेनां व्यजयत् साकमिन्द्रः" इतिश्रुतेः, "सङ्क्रन्दनो
दुश्चरवनः" इत्यमरकोशाच्च तत्प्रमुखैः, 'भूतिकामैः,' 'यथावत्' विध्युक्त-
प्रकारेण, 'अभ्यस्यन्ते' ॥२६॥

अत्र हेतुमाह, यदेतस्येति । 'यत्' यस्मात् कारणात्, ते मन्त्राः,
'यतस्य' श्रीकृष्णस्य, 'स्वरूप'भूतम् 'व्यर्थै' सर्वंपुरुषार्थसाधकं,
'वाचा वेदयन्ति' । 'ते' मुनयः पञ्चपदमन्त्रस्वरूपं जिज्ञासवः, 'पप्रक्षुः' ।
तदु हेति । 'तत्' पञ्चपदस्वरूपम्, 'उ'र्थापि, 'ह' किल, प्रक्षा 'उवाच' ।
किं । 'ब्रह्मसवनं' ब्रह्मणः सवनं प्रथमपरार्हं, वर्त्तमानस्य 'मे,' 'ध्यातः',
'स्तुतः', परमेस्वरः, 'परार्हान्ते'राच्यन्ते,^(१)'सः,' 'गोपवेशः,' 'अबुध्यत' योऽ-
निद्रातः उत्थितः,^(२) तर्था 'मे,' 'पुरस्तात्,' 'याविर्बभूव,' 'पुरुषः' ॥२७॥

१ तदु होवाच ब्राह्मणोवाचनवरतं मे ध्यात इति च, अ, धिक्कितपुम्लकदपठः ।
अयं तत् स्वरूपं च सम्बोधने च प्रसिद्धौ ब्राह्मणः ब्रह्माऽसौ पूर्वोक्तः किमुवाचेत्याह,
अनवरतं निरन्तरं मे मया ध्यात इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ परार्हान्ते प्रथमपरार्हस्थाने पादकन्दस्थाने इति जीवगोसामिप्रणीतोऽर्थः ।

३ अबुध्यत अत्कर्तुं के ध्याने अवे च सावधानं प्रकटोपकार इति जीवगोसामि-
प्रणीतोऽर्थः ।

ततः प्रणतो मयाऽनुकूलेन हृदा मच्चमष्टादर्शाणं स्वरूपं
 दृष्टये दत्वा अन्तर्हितः पुनः सिद्धत्ततो मे^(१) प्रादुरभूत् ।
 तेषु चरेषु भविष्यज्जगद्रूपं प्रकाशयन् तदिह^(२) ककारात्^(३)
 आपो लकारात् पृथिवी ईतोऽग्निर्विन्दोरिन्दुस्तत्सम्पातात्

ततः प्रणतइति । 'ततः' तदनन्तरं, 'मया,' 'अनुकूलेन' तत्रानुरागेन,
 'हृदा' मनसा, 'प्रणतः' नमस्कृतः, अथ 'मच्चम्,' 'अष्टादर्शाणमन्तं' स्वस्य
 'स्वरूप'भूतं दृष्टये 'दत्वा,' 'परमेश्वरः' 'अन्तर्हितः' । पुनः सिद्धत्ततइति ।
 अथ 'सिद्धत्ततः' सृष्टिकर्तुमिच्छतः, 'मे,' पुरस्तात् गोपवेषधरः 'प्रादुर-
 भूत्' । किं कुर्वन् 'तेषु' अष्टादशसु अक्षरेषु, 'भविष्यत् जगत्,' 'प्रकाश-
 यन्' मनोगोचरं कुर्वन् । तदिहेति । 'तत्' तस्मिन् जगद्रूपे प्रदर्शिते सति,
 'इह' अष्टादशाक्षरमन्त्रे, 'कात्' ककारात्, 'आपः' जलं, 'लकारात्',

१ पुनः भिमृचामे इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य पुनस्तत् फलप्राप्तनकार
 सिमुच्चा सृष्टिभिन्ना इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ प्रकाशयन् तदाह आकाशादापो जलात् पृथिवी ततोऽग्निर्विन्दोरिन्दुस्तत्सम्पातादर्थं
 इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य प्रकाशयन् प्रकटीकुर्वन् प्रष्ट्वा तत् जगत् आद्यं वक्षीति
 युतेवंधः । प्रकाशयन् तदिहेति युक्तं पाठः । तत् जगत् इह प्रकाशयन् प्रकटितवानह-
 मित्यर्थः । पद्यपदानां क्रमेण सृष्टिभिभागमाह आकाशादिति । आकाशादापो वायु-
 तेजोदारेति बोद्धव्यं । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश' मभूत् इत्यादियुक्त्यनरात् । ततो
 ऽग्नि तत' शशिव्या अग्निः इह स्यात्प्राग्निप्रायककिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

३ कादापो जलात् पृथिवी ईतोऽग्निरित्यादिपाठस्तु जीवगोक्षामिभिर्भूतं । कात्
 कामवीजाभ्यंतककारजपप्रभावात् आपो जाता इति शक्यं । जलात् लकारात् पृथिवी
 ईत ईकारादित्यादिसंज्ञानो विन्धेयराभिप्रेतय, टीकया कादित्यादिपाठस्य भूत-
 वान् ।

तदर्क इति क्रीडारादसृजम् । कृष्णायादाकाशं^(१) खाद्यायु-
रित्युत्तरात् सुरभिं विद्याः^(२) प्रादुरकार्यं तदुत्तरात् स्त्रीपुंसादि-
चेदं सकलमिदं सकलमिति ॥ २८ ॥

एतस्यैव यजनेन चन्द्रध्वजो गतमोहमात्मनं वेद इत्योक्त्वा-

‘एषिवी’ भूमिः, ‘ईकारात् ‘अभिः’, ‘विन्दोः इन्दुः’ अनुस्वारात् चन्द्रः,
‘तत्सम्पातात्’ तेषां कामादीनां संश्लिष्टरूपात् क्रीडारात्, ‘तदर्कं
इतिक्रीडारादसृजम्’ । ‘कृष्णाय’, इतिपदात्, ‘आकाशम्’, इतिपदाधं
‘असृजम्’ । खाद्यायुरिति । ‘खात्’ विदाकाशात्, शब्दराशिं वेदितुं गो-
विन्दार्येतिपदात्, ‘वायुः इति’, ‘असृजम्’ । ‘उत्तरात्’ मददयात्मकात्
गोषीजनवृक्षभायेतिपदात्, ‘सुरभिः’ कामधेनुः, ‘विद्याः’ चतुर्दश, इति
‘प्रादुरकार्यं’^(३) । ‘तदुत्तरात्’ खाद्यापदात्, ‘स्त्रीपुंसादि च’ स्त्रीपुरुषस्त्रीवं
च, ‘सकलं’ स्यावदजङ्गमं, ‘प्रादुरकार्यम्’^(४) । व्यभ्यासकृतृतीयोपनि-
षत्समाख्यैः । ‘इति’पदं प्रथमपदस्य सृष्टिसमाख्यैः ॥ २८ ॥

नकेषसं सृष्टिसामर्थ्यं एवायं मन्तोऽपितु महेश्वरस्यात्मज्ञान-
प्रदोऽपीत्याह, एतस्यैवेति । ‘एतस्यैव’ प्रथमपदस्यैव, ‘यजनेन’, ‘चन्द्रध्वजः’
नाम चन्द्रमौलिरीश्वरः, ‘गतमोहं’, यथा स्यात्तथा, ‘आत्मानं’, ‘वेद’ युबुधे,

१ कृष्णादाकाशमिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ सुरभोन्विद्या इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ उत्तरात् गोविन्दपदात् सुरभयो गौर्व विद्याय ताः प्रादुरकार्यं । सुरभिमिति पाठे
सुरभिं गोजातमिति मारापचप्रचीनोऽयं ।

४ तदुत्तरात् क्रीडीजनार्दिपदात् क्रीपु सादिसामुजम् । अत्रापि तदुत्तरादितिबोद्धव्यं ।
तच्च अत्र पदं तत्रादितं मङ्गलं तदुपकरणं च अगुजमिति मारापचप्रचीनोऽयं ।

रान्तरालिकं मनुमावर्त्तयेत् सङ्गरहितोऽभ्यानयत्^(१) ॥ २९ ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिविव चतुरातनं
तस्मादेनं नित्यमभ्यसेन्नित्यमभ्यसेदिति ॥ ३० ॥

तदाङ्गरेके यस्य प्रथमपदाङ्गमिद्वितीयपदाङ्गलं तृतीया-
त्तेजः^(२) चतुर्थाद्वायुश्चरमाद्भ्योम इति वैष्णवं पञ्चव्याहृति-

‘इति’ कारणात्, इदानीन्तनः ‘ओङ्कारान्तरालिकं’ प्रणवसम्पुटितं,
‘मनुम्’ अष्टादशाक्षरं, ‘सङ्गरहितः’, ‘मावर्त्तयेत्’ । आवर्त्तनेन अप्रत्यक्षं
परमात्मानम् ‘अभ्यानयत्’ आनयत्, इत्यर्थः ॥ २९ ॥

परमात्मस्वरूपं विद्वेष्येति, तद्विष्णोरिति । ‘तत्’ प्रसिद्धं, ‘विष्णोः’,
‘पदं’ पदनीयस्वरूपं, ‘दिविव’ इति विद्योतनात्मके स्वरूपे, ‘सूरयः’
ज्ञानिनः, ‘सदा पश्यन्ति’ । कीदृशं पदं, ‘चक्षुः’ ‘इव’ षष्ठेति चक्षुः
प्रकाशमेवेत्यर्थः । पुनः कीदृशं पदं, ‘यातनं’ व्यापकम् । उपसंहरति,
तस्मादिति । ‘तस्मात्’ विष्णु प्राप्तिहेतुज्ञात्, ‘एनं’ अष्टादशाक्षरं मन्त्रं,
‘नित्यमभ्यसेत्’ । अभ्यासः चतुर्थोपनिषत्समाख्येः ॥ ३० ॥

१ मनुसोऽस्मात्मानं वेदयित्वा ओङ्कारान्तरालिकं मनुमावर्त्तयेत् सङ्गरहितोऽभ्यानयत् ।
इति च, चिद्विष्णुपुस्तकपाठः । एतस्य अन्वयार्थो नाम कथितः । आ भक्तिपुस्तकः वेदयित्वा
ज्ञाना मनु मन्त्रम आवर्त्तयेत् जज्ञवान् । अत्यापनतं उभारमतिशयं कपतत आगवान् ।
अभ्यापनदितिपाठे आभिमुद्येनापतत इति कारापकप्रतीतोः ।

२ तृतीयपदात्तेज इति च चिद्विष्णुपुस्तकपाठो विद्येष्टराभिप्रेतः ।

मयं मन्त्रं कृष्णावभासं कैवल्यस्यै सततमावर्तयेदिति ॥३१॥

तदत्र गाथाः । यस्य पूर्वपदाद्भूमिर्द्वितीयात्सलिलोद्भवः ।

तृतीयात्तेज उद्भूतं चतुर्थाद् गन्धवाहनः ॥ ३२ ॥

पञ्चमादम्बरोत्पत्तिस्तमेवैकं समभ्यसेत् ।

चन्द्रध्वजोऽगमद्विष्णोः परमं पदमव्ययं ॥ ३३ ॥

ततो विशुद्धं विमलं विशोकमश्लेषलोभादिनिरस्तासङ्गम् ।

यत्तत् पदं पञ्चपदं तदेव स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥ ३४ ॥

अथमन्त्रान्तरेण पञ्चपदेभ्यो जगत्सृष्टिं निरूपयति, तदा ऊरेके इति । 'तत्' तत्र अष्टादशाक्षरे, 'एके' मुनयः, 'व्याजः' । 'प्रथमपदात् भूमिः' । 'द्वितीयपदात् जलं' । 'तृतीयपदात् तेजः', । 'चतुर्थपदात् वायुः' । 'चरमात् व्योम' । 'इति', 'वैष्णवं', 'पञ्च व्याहृतयः, पञ्चपदानि, तन् 'मयं', 'मन्त्रं', 'कृष्ण'रूपप्रकाशकं 'कैवल्यस्य मोक्षस्य, 'स्यै' मार्गाय, 'सततं', 'आवर्तयेत्' अभ्यसेत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

ततो विशुद्धमिति । 'ततः' कारणात्, विशुद्धत्वादिगुणोपेतं 'तत्' प्रसिद्धं, 'यत्', 'पदं' पदनीयस्वरूपं, 'तत्'पदं, पदमेव पञ्चधा गुणितं पदं 'पञ्चपदं,' इति विग्रहः । 'विशुद्धं' चिच्छेदातिः, 'विमलं' अविद्यादिमलरहितं, 'विशोकं' मनस्तापरहितं, 'अश्लेषाः' 'लोभादयः, तेषां, 'निरस्ताः' 'सङ्गाः' यस्मिन् विशुद्धादिगुणकं पदमेव । वासुदेवः, चतस्रसिद्धिप्रति वासुः, स पासौ देवश्चेति 'वासुदेवः' । 'यतः' वासुदेवात्, 'अन्यत्,' किञ्चित् 'नास्ति' ॥ ३४ ॥

तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहं पञ्चपदं वृन्दावनसुर-
भूरुचतलासीनं सततं समरुद्रणोऽहं परनया स्तुत्या तोष-
यामि ॥ ३५ ॥

श्रीं नमो विश्वरूपाय विश्वस्थित्यन्तहेतवे ।

विश्वेश्वराय विश्वाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ३६ ॥

नमो विज्ञानरूपाय परमानन्दरूपिणे ।

दृष्ट्याय गोपीनाथाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ३७ ॥

नमः कमलनेत्राय नमः कमलमालिने ।

नमः कमलनाभाय कमलापतये नमः ॥ ३८ ॥

वर्चापोडाभिरामाय^(१) रामाया^(२)कुण्डमेधसे ।

पठतः पञ्चपदान्तकं व.सुदेवमेवाहं श्रीमेत्व्याह, तमेकमिति । 'सं'
विशुद्धपटात्मकम्, 'एकं' सजातीयविजातीयसंगतभेदरहितं, 'सच्चिदानन्द'
पदात्मकस्वरूपं, 'गोविन्दं', 'पञ्चपदात्मकं 'वृन्दावने', 'सुरभूरुचाः' कल्प-
यक्षाः, तथा 'तत्ते', 'शासीनं', 'सततं' निरन्तरं, 'समरुद्रणः', 'अहं'
ब्रह्मा, 'परमया स्तुत्या तोषयामि' ॥ ३५ ॥

वासुदेवस्तुतिमाध, श्रीं नम इति पादप्रमत्तैः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

१ वर्चा/संभूरुपिन्दामास चर्पोडा मुकुट-तेजाभिरामाय स्वरूपेण वि रामाभि
रामाय इति नारायणप्रकीर्तौ,र्षे ।

२ रामाय बसुदेवस्वरूपाय इति जीवमोक्षातिप्रकीर्तौ,र्षे ।

रमामानसर्हसाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ३९ ॥

कंसवंशविनाशाय केशिचाणुरघातिने ।

वृषभध्वजवन्द्याय पार्थसारथ्ये नमः ॥ ४० ॥

वेणुवादनशीलाय गोपालायाद्धिमर्दिने^(१) ।

कालिन्दीकूललोलाय लोलकुण्डलधारिणे^(२) ॥ ४१ ॥

बल्लवीवदनाभोजमालिने^(३) नृत्यशालिने ।

नमः प्रणतपालाय श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥ ४२ ॥

नमः पापप्रणाशाय गोवर्द्धनधराय च ।

पूतनाजीवितान्तायं तृणावर्त्तासुधारिणे ॥ ४३ ॥

निष्कलाय^(४) विमोक्षाय शुद्धायाशुद्धवैरिणे ।

अद्वितीयाय मद्भते श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥ ४४ ॥

प्रसीद परमानन्द प्रसीद परमेश्वर ।

आधिव्याधिभुजङ्गेन दष्टं मामुद्धर प्रभो ॥ ४५ ॥

श्रीकृष्ण सुक्लिणीकान्त गोपीजनमनोहर ।

१ अद्धिमर्दिने कालिन्दपदपदलताय इति नारायणप्रणोतोऽर्थः ।

२ लोलकुण्डलपदसमवे इति जीवगोष्ठाभिधमन्तः पाठः । लोलाभ्यां कुण्डलाभ्यां वस्तुव्यतिमनोहराय इति नैर्गोष्ठातः ।

३ बल्लवीवदनाभोजमालिन इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ निष्कलाय मायतीताय यदा निष्कं बन्धोमबलं सतीति मन्त्रे इति जीवगोष्ठाभि-
प्रणोतोऽर्थः ।

संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरी ॥ ४६ ॥

केशव क्लेशहरण नारायण जनार्दन ।

गोविन्द परमानन्द मां समुद्धर माधव ॥ ४७ ॥

अथैवं स्तुतिभिराराधयामि यथा यूयं^(१) तथा पञ्चपदं जपन्तः
श्रीकृष्णं ध्यायन्तः संसृतिं तरिष्ययेति होवाच हिरण्यः ॥ ४८ ॥

अमुं पञ्चपदं मन्त्रमावर्त्तयेत् यः स यात्यनायासतः केवलं
तत् पदं तत् । अनेजदेकं मनसो जवीयो नैतद्देवा^(२) आप्नुवन्
पूर्वमर्शदिति ॥ ४९ ॥

अथाहं स्तुतिभिराराधयामि भगवन्तं मन्त्रप्रवृत्तिसिद्धार्थमित्याह,
अथैवमिति । 'अथ' अस्मिन् तुष्टेऽपि, 'एवं'पूर्वाक्ताभिः, 'स्तुतिभिः,' अहं
परमेश्वरं 'यथा,' 'आराधयामि,' 'पञ्चपदं जपन्तः,' 'यूयं,' 'तथा'तेन प्रकारेण,
'श्रीकृष्णं ध्यायन्तः,' 'संसृतिं' संसारसमुद्रं, 'तरिष्यथ,' 'इति,' हिरण्यजः
ब्रह्मा, मुनीन् प्रति 'उवाच,' इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अथ दयावती श्रुतिरस्मान् प्रत्याह । 'अमुं' वास्तुदेवात्मकं, 'पञ्चपदं'
मन्त्रम्, 'आवर्त्तयेत्,' 'सः,' 'यनायासतः,' 'केवलं' शुद्धं, 'तत्' वास्तु-
देवात्म्यं, 'तत्' प्रसिद्धं, 'पदं,' 'याति' । उक्तं पदं नन्वेव विशदयति ।
एजनं कर्मणं स्थावस्थानप्रच्युतिः, तद्दर्जितं सर्वदेव एकरूपमित्यर्थः । तथा
सर्वभूतेषु 'एकं' । मनसो जवीय इति । 'मनसः,' अपि त्रेगवत्तरम् ।
'एतत्' पदं, 'देवाः' द्योतनकरणाः चक्षुरादीन्द्रियाणि, 'न' 'आप्नुवन्' न

१ अथैवं स्तुतिभिराराधयामि मे यूयं तथेति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अवीयो नैतद्देवा इति च चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तस्मान् कृष्ण एव परो देवतां ध्यायेत्तं रसयेत्तं यजेत्तं
भजेदिति श्रीं तत् सदिति ॥ ५० ॥ पूर्वतापनी ओष्ठयोप-
निपत् समाप्ता^(१) ॥

प्राप्नुवन्तः । चक्षुरादिप्रत्यक्षेर्मनोव्यापारपूर्वकत्वात् 'मनसः' अपि 'जवीयः'
न तच्चक्षुरादिगम्यम् इत्यर्थः । मनसोऽपि जवीयस्त्वे हेतुमाह, पूर्वमर्ष-
दिति । क्षणमात्रात् ब्रह्मलोकादिकं सद्ब्रह्मण्यतः मनसः अवभासकं साक्षि
मनसोऽपि 'पूर्वे', 'मन्त्र' लोकादिकं प्रति 'अर्षत्' प्राप्तं, व्योमवत् व्यापिवात्
इत्यर्थः । 'इति' शब्दो मन्त्रसमाख्यर्थः ॥ ४९ ॥

यतः सर्वानुष्ठयत्वात् ध्यानरसनभजनान्यस्यैव कर्तव्यानि इत्यु-
संधरति । 'तस्मात्' अविशुभचिदेकरसत्वात्, 'कृष्ण एव परो देवः', 'तं',
'ध्यायेत्' पिशयेत्, 'तं रसयेत्' तं जमेत्, 'तं भजेत्' प्रेमपूर्वकमाराधयेत् ।
कीदृशम्, 'श्रीं तत् सत्' शब्दत्रयप्रतिपाद्यम् इत्यर्थः । 'इति' शब्दः पूर्व-
तापनी समाख्यर्थः । तदुक्तं गीतायां भगवता । "श्रीं तत् सदिति निर्देशो
ब्रह्मणस्त्रिविधः सातः" ॥ ५० ॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितयां गोपाल-
तापनीटीकायां गोपीनाथस्य ध्यानरसनभजननिरूपणं नाम पूर्वतापनी-
योपनिषद्टीका समाप्ता ॥

१ रसेन भजेत भजेदित्ये तत् सदिति । इति अक्षरभेदे गोपालपूर्वतापनीयोपनिषत्
समाप्ता । इति प्र, चिह्नितपुस्तकपाठः । भंभजेदिति द्विरक्षिः समाप्रयोगं इति
नारायणप्रभोतोर्ये । रसेत् कीर्तेत रसयेदिति पाठे तस्माद्युक्तं अस्वादयेदिति
ओषधौमानिकाण्डा ।

गोपालतापन्यां

उत्तरभागः ।

एकदा हि ब्रजस्त्रियः सकामाः शर्वरोमुपित्वा सर्वेश्वरं
गोपालं कृष्णमूचिरे^(१) उवाच ताः कृष्णः ॥ १ ॥

अनु कस्यै ब्राह्मणाय भक्ष्यं दातव्यं भवति दुर्वाससेति ॥ २ ॥

कथं यास्यामोऽनीर्त्वा जलं यमुनाया यतः श्रेयो भवति ॥३॥

पूर्वतापन्या गोपीनाथस्य ध्यानरसनभजनैः सुनिश्चयचित्तस्य वासु-
देव एव मोक्षदो नान्य इति दर्शयितुं तस्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमै-
श्वर्यप्रख्यापिकामाख्यापिकां बोधसौकर्यार्थमारचयति, एकदाशीति ।
'एकदा' एकस्मिन् काले, 'ब्रजस्त्रियः' गोपिकाः, 'सकामाः,' 'शर्वरी'
राज्ञी, 'कृष्णं,' प्रति बक्ष्यमाणमर्थं 'कचिरे', सर्वाधौ 'उपित्वा' ।
'सर्वेश्वरम्', इति ऋसिंहादिव्यावृत्त्यर्थमुक्तं । 'गोपालम्', इति बलदेव-
व्यावृत्त्यर्थं । कृष्णमिति । 'कृष्णं', प्रति बक्ष्यमाणमर्थम् 'कचिरे', 'कृष्णः',
च 'ताः', प्रति बक्ष्यमाणमर्थम् 'उवाच', इत्यर्थः ॥ १ ॥

सामान्यत आख्यापिकां सूचयित्वा विशेषतस्तं दर्शयिष्यन् आदी
स्त्रीणां वचनमाह, अनु कस्यै इति ।* 'यनु कस्यै ब्राह्मणाय' कं ब्राह्मण-
मनुलक्ष्यत्वं, 'भक्ष्यं दातव्यं भवति', येन मनःस्थिताः कामाः पूर्णा
भवन्तीति शेषः । कृष्णवचनमाह । 'दुर्वाससे,' दातव्यमिति शेषः ।
इत्यन्वसत्वात्त्वयिः ॥ २ ॥

पुनः स्त्रीणां वाक्यं, कथमिति । 'यमुनायाः' 'जलं,' अद्योभ्यं 'यतीत्वा'
'कथं', तं मुनिं 'यास्यामः' । 'यतः' मुनेः सकाशात्, 'श्रेयो भवति' ॥ ३ ॥

१ कृष्णं हि ता कचिरे इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठ । एतस्य ता गोप्य कचिरे
कचुरित्यर्थो नारायणप्रणीत ।

कृष्येति ब्रह्मचारोत्पत्त्वा मार्गं वो दास्यति^(१) यं मां
 स्मृत्वा अगाधा गाधा भवति यं मां स्मृत्वा अपृतः पूतो भवति
 यं मां स्मृत्वा अत्रती व्रती भवति यं मां स्मृत्वा सकामो
 निष्कामो भवति यं मां स्मृत्वाऽश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति ॥४॥

श्रुत्वा तद्वाचं हि वै रौद्रं स्मृत्वा तद्वाक्येन तीर्त्वा तां सौर्यां^(२)
 हि गत्वाऽऽयमं पुण्यतमं हि नत्वा मुनिं श्रेष्ठतमं हि वै रौद्र-
 च्चेति ॥ ५ ॥

अथ श्रीकृष्णवाक्यं, कृष्येत्यादि । 'कृष्य इति,' नाम यः सः 'ब्रह्मचा-
 रीति,' वाक्यं यमुनामध्ये 'उक्त्वा', प्रजन्तु, 'वः' युष्माकं, यमुना 'मार्गं',
 'दास्यति' । कृष्येति, ह्यन्दसत्वात्त्वष्टिः ।

कृष्येत्युक्तिमात्रेण कथं यमुना मार्गं नो दास्यति कथं चानेकाङ्गनाथ-
 भोगशीलो ब्रह्मचारी स्यादिति शङ्काद्युदस्तये स्वतृप्तिमहिमानमाद्य, यं
 मां स्मृत्वा अगाधा तलस्पर्शरहिताऽपि सर्वां सखित् गाधा भवति यं मां
 स्मृत्वा अपृतः पूतो भवति यं मां स्मृत्वाऽत्रती व्रती भवति^(१) यं मां
 स्मृत्वा सकामो निष्कामो भवति यं मां स्मृत्वाऽश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति
 इति । स्पष्टार्थमिदं ॥ ४ ॥

श्रुत्वा तद्वाचं हीति । ताः गोप्यः 'हि' निश्चितं, 'वै' स्मर्यन्ते, तस्य,

१ यदि य उक्ताननेच्छा न कर्तुं शक्नोति भवति इति य, विक्रितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

२ तद्वाक्येन तीर्त्वा तत् सौर्यामिति ख, ग, घ, विक्रितपुस्तकत्रयपाठः, जीव-
 बोद्धामिषमन्तः ।

३ अत्रती ब्रह्मचर्यादियुक्तिस्मृत्युक्तप्रतरहितोऽपि व्रती श्रीर्षमनो भवति इति
 नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

दत्त्वा अस्मै ब्राह्मणाय क्षीरमयं घृतमयमिष्टतमं^(१) ह्ये वै ॥६॥

मिष्टतमं ह्ये वै तु भुक्त्वा हित्वाऽऽशिषं प्रयोज्यान्वाज्ञां
त्वदात्^(२) कथं यास्यामोऽतीर्त्वा सौर्याम् ॥ ७ ॥

‘वाचं,’ ‘श्रुत्वा,’ सामर्थ्यबोधकवाक्येन प्रोत्साहिताः, गन्तव्यतया ‘रौद्रं’
रुद्रांशं दुर्वाससं, ‘स्रुत्वा,’ ‘तदास्येन’ छण्डो ब्रह्मवारीत्येवंरूपेण वाक्येन,
‘तत्’ ‘सौर्यां’ ‘ह्ये,’ ‘तां’ अगाधामपि गाधाभूतां सौर्यां सूर्यतनयां यमुनां,
‘तीर्त्वा’ ‘गत्वा आश्रमं मुख्यतमं ह्ये,’ ‘नत्वा,’ ‘मुनिं’ दुर्वाससं, कीदृशं,
‘श्रेष्ठतमं,’ ‘वै’ प्रसिद्धं, ‘रौद्रं’ उक्ताद्यम्, ‘इति’ शब्दो भोजनपूर्वपरि-
चरय्यसमाख्यर्थः ॥ ५ ॥

‘दत्त्वा,’ ‘अस्मै,’ ‘ब्राह्मणाय’ दुर्वाससे, ‘क्षीरमयं’ पायसाद्यम्, ‘श्रेष्ठतमं
ह्ये वै’ हिततमं मिष्टतमं स्वादुतमं, ‘ह्ये वै’ प्रसिद्धं, रूद्रशास्त्रम् दत्त्वा
व्याराधयामासुरिति शेषः ॥ ६ ॥

स तु व्यासां स्नेहेन ‘भुक्त्वा,’ उच्छिष्टमन्नस्य ‘हित्वा’ त्यक्त्वा उच्छिष्ट-
भागिभ्यो दत्त्वा, ‘आशिषं,’ ‘प्रयोज्य’ दत्त्वा, ‘अनु’ पश्चात्, ‘वाचां’
गमनानुज्ञां, ‘दत्त्वात्’ । सा ऊचुः, ‘कथं यास्यामोऽतीर्त्वा सौर्यां’ ॥ ७ ॥

१ इष्टतमं मिष्टतममिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । अस्य इष्टतमं इष्टविकार
मिष्टतमम् अतिशयेन मिष्टं मधुरमिति नारादणप्रचीतोऽर्थः ।

२ इष्टतमं स ह्ये वै तुष्टा इत्यात्मा भुक्त्वाशेषं प्रयोक्तव्यां तदात् । इति च, चिह्नित-
पुस्तकपाठः । इतस्तु इष्टतमं प्रियतमं रुद्रंभीषतमं स मुनिं ह्ये वै तुष्टं तुष्टतना
इत्यात्मा इत्यात्मा इत्यात्मा भुक्त्वा भोजनं इत्यात्मा आशिषं धिरजीवितादिकथां प्रयोच्य तदित्या
वाचां तु गमनायादात् दत्तवानित्यर्थो नारादणप्रचीतः । मिष्टतमं स ह्ये वै तुष्टं भुक्त्वा-
भुक्त्वाहित्वाशेषं प्रयोक्तव्यां तदात् इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । इष्टतमं स ह्ये वै
तुष्टं भुक्त्वा भुक्त्वा हित्वाशेषं प्रयोक्तव्यां तदात् इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

स होवाच मुनिः, दूर्वाग्निं^(१) मां स्मृत्वा वो दास्यतीति
मार्गम् ॥ ८ ॥

तासां मध्ये हि श्रेष्ठा गान्धर्वी त्युवाच तं हि वै ताभिरेवं^(२)
विचार्य ॥ ९ ॥

कथं कृणो ब्रह्मचारी कथं दूर्वाग्नो मुनिः ॥ १० ॥

तां हि मुख्यां विधाय पूर्वमनु कृत्वा तूष्णीमासुः ॥ ११ ॥

शब्दवानाकाशः ॥ १२ ॥

‘स होवाच मुनिः,’ ‘मां,’ ‘दूर्वाग्निं’ दूर्वाभोजिनं, दूर्वेव अशनमस्यास्ति
तं, निराहारं, वा, ‘स्मृत्वा,’ ‘वः’ युष्माकं, यमुना ‘मार्गम्,’ ‘दास्यतीति’ ॥ ८ ॥

‘तासां मध्ये हि श्रेष्ठा,’ ‘गान्धर्वी,’ ^(१) काचित् ‘तं’ ‘हि वै,’ दुर्वाससम् ।
‘श्वम्’ ‘उवाच’ । किं कृत्वा, ‘तानिः’ अन्याभिः स्त्रीभिः, समं, ‘विचार्य’ ॥ ९ ॥

किमुवाचेत्याह । ‘कथं कृणो ब्रह्मचारी’ ‘कथं,’ च ‘मुनिः’ ‘दूर्वाग्नोः,’
रवमुवाचेति सम्बन्धः ॥ १० ॥

अन्यास्तु किं चक्रुरित्याशङ्कनाह, तां हीति । ‘तां’ गान्धर्वीं, ‘मुख्यां
विधाय’ मुख्य्यापारयन्तीं कृत्वा, ‘अनु’ पश्चात्, ‘पूर्व’ ‘कृत्वा’ अग्रेचरीं
विधाय, अन्याः स्त्रियः ‘तूष्णीमासुः’ अनुरक्तवत्यः आसुः ॥ ११ ॥

भूतभौतिकान्तर्ध्यामिष व्यात्मनोऽज्ञियथात्सर्वमिदं कृणो ब्रह्मचारी-
त्यादिकं युज्यत श्वेत्यभिप्रेत्य भगवान् मुनिराह, शब्दवानिति ॥ १२ ॥

१ दूर्वाग्निमसुपरान्निमिति च चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ गान्धर्वीं ह्युवाच तं हि वै ताभिरेवमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ गान्धर्व्यं लोकादागत्यावतीर्णां गान्धर्वीं गोपी इति भारद्वाजप्रणीतोऽर्थः ।

इदं हि मनस्वीषेवं हि मनुते ॥ १३ ॥

तानिदं हि गृह्णाति^(१) ॥ १४ ॥

यत्र सर्वमात्मैवाभूत् तत्र वा कुत्र मनुते क्व वा गच्छतीति
स ह्यात्मा कथं^(२) भोक्ता भवामि ॥ १५ ॥

कथं तर्हि ते भोक्ताऽहं शब्दं शृणोमीत्यादिप्रत्यय इत्याशङ्क्य मनस एव
तथा प्रतीतिरित्याह, इदं हि मन इति । 'तेषु' व्याकाशादिषु, वर्तमानम्
'इदं', 'हि' प्रसिद्धं, 'मनः', 'एवं हि' अहं भोक्ता इत्येवंहि, 'मनुते',
चित्सन्निधानात् ॥ १३ ॥

अथ हेतुमाह, तानिति । 'हि' यस्मात्, 'तान्' शब्दादीन्, 'इदं'
मनः एव, तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातृभूतं, 'गृह्णाति' ॥ १४ ॥

एवं तर्हि तवापि लोकवदन्तःकरणवच्छिन्नत्वादहं भोक्तृत्यध्यासः
स्यादित्याशङ्क्य स्वस्तिन्नध्यासनिवृत्तिं दर्शयति, यत्र सर्वमिति । 'यत्र'
व्यात्मज्ञानदशायां, विदुषः 'सर्वं' कार्यकारणजातम्, अधिष्ठानतत्त्व-
ज्ञानात् 'व्यात्मैव', 'अभूत्', रजतमिव शुक्तिः, 'तत्र' च व्यात्मज्ञानदशायां,
'कुत्र' धर्मिणि, केन कुर्येन कः मन्ता 'मनुते,' एवं ज्ञानेन्द्रियान्तर-
पर्याया अप्यध्याहर्त्तव्याः । 'क्व', 'वा', दिशि, केन कुर्येन कौ वा 'गच्छति',
एवं वागादिपर्याया अध्याहर्त्तव्याः । करणादीनामात्मभूतत्वात् ज्ञानिनः
सर्वाध्यासनिवृत्तेर्न भोक्तृत्वाद्यध्यास इति भावः । स हीति । 'सः' कार्य-
कारणसाक्षी निवृत्ताभिमानः, 'व्यात्मा,' 'कथं भोक्ता भवामि' ॥ १५ ॥

१ तानिदं गृह्णातीति घ, विक्रितपुस्तकपाठः ।

२ स ह्यात्माऽहं कथमिति घ, विक्रितपुस्तकपाठः ।

अयं हि कृष्णो यो वो हि प्रेष्ठः शरीरद्वयकारणं भवति ॥१६॥

द्वौ सुपर्णौ भवतो ब्रह्मणोऽंशभूतस्तथेतरो भोक्ता भवति
अन्यो हि साक्षी भवतीति^(१) ॥१७॥

वृक्षधर्मं तौ तिष्ठतः अतो भोक्ताऽभोक्तारौ^(२) ॥१८॥

पूर्वो हि भोक्ता भवति तथेतरोऽभोक्ता कृष्णो भव-
तीति ॥ १९ ॥

अस्तु तव ज्ञानित्वादभोक्तृत्वं कृष्णोऽपि किं तथैवेत्याशङ्क्य तस्य तु
सर्वविघ्नानभूतत्वान्नभोक्तृत्वमित्याह, अयं हीति । 'यो वः', 'प्रेष्ठः', 'अयं'
'कृष्णः', 'हि' यस्मात्, 'शरीर'द्वयस्य 'कारणं' ततो न भवतीति शेषः ॥ १६ ॥

एवमधिष्ठानत्वादभोक्तृत्वमित्युक्तम्, अथानर्थामित्वादपि तदाह, द्वौ
सुपर्णाविति । 'ब्रह्मणः' विन्माभात्, 'द्वौ' 'सुपर्णौ', इव सहचरौ जीवेश्वरौ,
'भवतः' वर्त्तते । 'तथा' भूतयोक्तयोर्मध्ये 'इतरः', 'अंशभूतः' जीवः,
'भोक्ता', 'भवति', 'हि' निश्चितं, 'अन्यः' ईश्वरः, 'साक्षी' केवलसमी-
क्षितैव, 'भवति' इत्यर्थः । 'इति'शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ १७ ॥

तयोः सुपर्णत्वं कुत इत्याशङ्क्य ऋषे वचंमानत्वादित्याह, वृक्षधर्मं
ताविति । वृक्षस्य धर्मो ब्रह्मणास्थो यस्य तन्निन् 'वृक्षधर्मं' विनाशिनं
संसाराख्ये व्यञ्चये, 'तिष्ठतः' । अत इति । 'अतः' ईश्वरानीश्वरत्वात्,
तौ 'भोक्ताऽभोक्तारौ'^(२) ॥ १८ ॥

एतद्विविनक्ति । 'पूर्वो' हि भोक्ता भवति, 'तथा', 'इतरः',
'कृष्णः' ईश्वरः, 'इति' कारणात्, 'अभोक्ता', 'भवति' ॥ १९ ॥

१ साक्षी भवतीति घ. चिह्नितपुस्तकपाठ ।

२ वृक्षधर्मं तौ तिष्ठतः अभोक्तृभोक्ताराविति घ, चिह्नितपुस्तकपाठ, नारायणामिषेत् ।

३ भोक्ताभोक्ताराविति शाब्दमिति ओषगोस्वामिभिरुक्तम् ।

यत्र विद्याऽविद्ये न विदामो विद्याऽविद्याभ्यां भिन्नः,
विद्यामयो हि यः^(१) स कथं विषयीभवतीति ॥ २० ॥

यो ह वै^(२) कामेन कामान् कामयते स कामी भवति यो ह
वै त्वकामेन कामान् कामयते सोऽकामी भवति ॥ २१ ॥

जन्मजराभ्यां भिन्नः स्थाणुरयमच्छेद्योऽयं योऽसौ सौर्ये ति-

इश्वरस्याभोक्तृत्वे अविद्यारहितत्वं हेतुमाह । 'यत्र' इश्वरे,
'विद्याऽविद्याभ्यां,' 'भिन्नः,' घटादिवद् विषयः, न भवतीत्यर्थः । विद्याविष-
यत्वाभावे हेतुमाह, विद्यामयो हीति । 'विद्या' नाम व्रज्जाकारा अन्तः-
कारणवृत्तिः, तन्मयः' सत्प्रकाशकः, 'हि यः स कथं विषयी भवति' ।
न हि घटादिप्रकाशक आलोको घटादिविषयः ॥ २० ॥

एवमविद्यारहितत्वादभोक्तृत्वमुक्तम्, यथाकामत्वादभोक्तृत्वमाह, यो
हेति । 'यः,' 'ह,' 'वै' किल, 'कामेन' इच्छया, 'कामान्' विषयान्, 'कामयते',
'सः,' 'कामी' कामुकः, 'भवति' । 'यः' 'ह वै', लब्धः, 'तु,' 'यकामेन'
अनिच्छया, 'कामान्', स्वीकरोति, 'सः,' तु 'यकामी,' लोके प्रसिद्धः
'भवति' ॥ २१ ॥

एवमकामित्वादभोक्तृत्वमुक्तम्, यद्य यद्गुणिभावविकारशून्यत्वान्
एतद्व्यवहारार्थत्वादपि तदाह, जन्मेति । 'जन्मजराभ्यां,' 'भिन्नः' रहितः,
इत्यनेन यद्गुणिरहितत्वं जन्माख्यप्रथमविकाररहितत्वञ्च 'स्यात्' ।
सर्वदा न्यरः, इत्यनेन किञ्चित्कालान्तित्वविपरिणामाभ्यां शून्यत्वं

१ विद्यामयो ह इति घ घञितप्रकृतात् ।

२ यो हि वै इति घ, घञितप्रकृतात् ।

छति^(१) योऽसौ गोषु तिष्ठति योऽसौ गाः पालयति^(२) योऽसौ
गोपेषु तिष्ठति योऽसौ सर्वेषु वेदेषु^(३) तिष्ठति योऽसौ सर्ववेदै-
र्गीयते योऽसौ सर्वेषु भूतेषु विश्व भूतानि^(४) विदधाति स वो हि
स्वामी योऽसौ भवति ॥ २२ ॥

विनाशशून्यत्वसौक्तं भवति । अयच्छेदोऽयमिति अपक्षयशून्यत्वमुक्तं वेदित-
व्यम् । ह्यसत्तायामितिधातुबलादयं ह्यशब्दार्थ इति स्वागुशब्देन
सूचितम् । अथ गोविन्दशब्दार्थरूपत्वादप्यभोक्तृत्वमाह, योऽसौ सूर्ये
तिष्ठति इति । 'योऽसौ', गोशब्दार्थभूते सूर्यमण्डले विद्यते तिष्ठति, स
गोविन्दः, स एवाधुना कामधेनूनुपघार्यं धेनुषु विद्यते तिष्ठतीति
गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ गोषु तिष्ठतीति । लक्षणाया गोशब्देन
गोपाः से च गा इन्द्रियाणि पालयन्तीति श्रुत्पक्षा, गोपेषु विद्यते
तिष्ठतीति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ गोपेषु इति । स एव गोषु
वेदेषु विद्यतइति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वेषु वेदेष्विति ।
गोभिर्वेदैर्गीयत इति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वेरिति ।
गोषु विनाशं गच्छत्सु स्यावरजङ्गमेषुष्वाविष्टः सन् भूतानि विदधाति
इति गोविन्दः इति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वेष्विति । यः
ईदृशः ह्यशः गोविन्दः सर्वस्वानी, ततः यसौ कथं भोक्ता इत्याशये-

१ सूर्ये तिष्ठति इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः, एतस्य सूर्ये सूर्यमण्डले इत्यर्थं
भारतपुस्तकतः ।

२ योऽसौ गोपान् पालयति इति घ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ सर्वेषु वेदेषु इति घ चिह्नितपुस्तकपाठः, अथ सर्वेषु वेदादिषुऽपि वेदेषु
इत्यर्थो भारतपुस्तकतः ।

४ भूतेषु विश्वेति तिष्ठति भूतानि इति घ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सा ह्येवाच गान्धर्वी कथं वाऽस्मासु जातोऽसौ गोपालः कथं
वा ज्ञातोऽसौ त्वया मुने छण्णः को वाऽस्य मन्त्रः किं वाऽस्य स्थानं
कथं वा देवक्यां जातः को वाऽस्य ज्यायान् रामो भवति कीदृशी
पूजाऽस्य गोपालस्य भवति साक्षात् प्रकृतिपरो योऽयमात्मा
गोपालः कथं त्ववतीर्णो भूम्यां हि वै स ह्येवाच तां ह वै ॥२३॥

एको ह वै^(१) पूर्वं नारायणो देवः ॥२४॥

नाह, स वो हीति । 'सः' छण्णः गोविन्दः, यत् 'वः,' 'स्वामी,' तस्मात्
अभोज्यैत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं विदितवृत्तान्ता गान्धर्वी पृच्छतीत्याह सा ह्येविति । 'सा'
गान्धर्वी,^(१) मुनिम् 'उवाच' । किन् इत्याशङ्क्याह, कथमिति । एवंविधः
छण्णो गोविन्दः 'अस्मासु,' 'गोपालः,' 'कथं वा,' 'जातः,' 'कथं वा,' हे
'मुने,' 'असौ,' 'छण्णः,' 'त्वया,' 'ज्ञातः,' 'को वा,' 'अस्य मन्त्रः,' 'किं वाऽस्य स्थानं,'
'कथं वा देवक्यां जातः,' 'अस्य,' 'ज्यायान्' ज्येष्ठः, 'रामः,' 'को वा' किं-
रूपादिः, 'भवति,' इत्यर्थः । 'कीदृशी,' 'पूजा,' 'अस्य,' 'गोपालस्य,' 'भवति,'
'साक्षात् प्रकृतिपरः' मायेशः, 'यः' परमात्मा, 'गोपालः,' 'कथं त्ववतीर्णः,'
'भूम्यां,' 'हि,' 'वै' प्रसिद्धं, 'स ह्येवाच तां ह वै' श्रुको हीति 'सः' मुनिः,
'ह' किल, 'वै' प्रसिद्धौ, 'तां' गान्धर्वीम्, 'उवाच' ॥ २३ ॥

प्रश्नोत्तरगर्भां छण्णब्रह्मणः कथामवतारयितुं छण्णस्वरूपमाह । 'एकः,'
'ह' किल, 'पूर्वं' सृष्टेरारदौ, 'नारायणो देवः,' आसीत् इति शेषः ॥२४॥

१ एको हि वै इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१ गान्धर्वी राधा इति जीवगोस्वामिभिरुक्तम् ।

यस्मिन् लोका ओताश्च प्रोताश्च तस्य हृत्पद्माज्जातोऽज-
योनिस्तपित्वा^(१) तस्मै हि वरं ददौ ॥ २५ ॥

स कामप्रश्नमेव वद्रे तं चास्मै ददौ ॥ २६ ॥

स होवाचाजयोनिर्योऽवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को
भवति येन लोकास्तुष्टा देवास्तुष्टा भवन्ति^(२) यं स्मृत्वा मुक्ता
अस्मात् संसारात् भवन्ति कथं वाऽस्यावतारस्य ब्रह्मता
भवति ॥ २७ ॥

नारायणं तस्य कुत इत्यत आह, यस्मिन्निति । 'यस्मिन्' देवे,
'लोकाः', 'ओताः', दीर्घतन्तुषु षट्बत्, 'प्रोताः', तिर्य्यक्तन्तुषु षट्बत्,
'तस्य हृत्पद्माज्जातोऽजयोनिः', 'तपित्वा',^(१) स्थिताय 'तस्मै' ब्रह्मणे,
नारायणः 'वरं ददौ' ॥ २५ ॥

स इति । 'सः' ब्रह्मा, 'कामप्रश्नम्' इच्छया प्रश्नम्, 'एव', वरं 'वद्रे',^(३)
'तं चास्मै ददौ' ॥ २६ ॥

स हेति । सशब्दः 'अजयोनिः', नारायणम् 'उवाच', योऽवतारा-
णामिति । हे विश्वाश्रय तव 'अवताराणां मध्ये', 'यः', 'श्रेष्ठोऽवतारः',
सः 'को भवति' । येनेति । 'येन' अवतारेण हेतुना, 'लोकास्तुष्टाः',

१ अजयोनिः स पिता इति घ, विक्रितपुस्तकपाठ, अथ स पिता नारायण इति
नारायणव्याख्या ।

२ स होवाचाजयोनिरवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भवति येन लोकाः श्रेष्ठा
भवन्ति इति घ, विक्रितपुस्तकपाठः ।

३ तपित्वा व्याख्यान प्रकाश इति जीवगोप्ताभिव्याख्या ।

४ कामप्रश्न वद्रे ददौ इच्छामि तस्मै वरं देहीति यदाचे इति जीवगोप्ताभिव्याख्या ।

स होवाच तं हि नारायणो देवः सकाम्या मेरोः शृङ्गे^(१) ।
 यथा सप्त पुर्वो भवन्ति तथा निष्काम्याः सकाम्या भूगोलचक्रे
 सप्त पुर्वो भवन्ति तासां मध्ये साक्षात् ब्रह्म गोपालपुरी
 हीति ॥ २८ ॥

सकाम्या निष्काम्या देवानां सर्वेषां भूतानां भवति^(१) यथा हि
 वै सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्यां तिष्ठतीति चक्रेण रक्षिता हि

‘देवान्पुत्रा भवन्ति,’ ‘यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसारात् भवन्ति’ । ‘कथं वा’,
 ‘अस्य’ श्रेयस्य, ‘अवतारस्य’, ‘ब्रह्म’ स्वरूपता ‘भवति’ वर्धते ॥ २७ ॥

‘स होवाच तं हि नारायणो देवः’ । किम् । ‘सकाम्याः’ कामफलान्न
 सहिताः, ‘मेरोः शृङ्गे’, ‘यथा सप्त पुर्वो भवन्ति,’ ‘तथा,’ ‘निष्काम्याः’
 मोक्षदाः, ‘सकाम्याः’ कामफलदाः, अधिकारितारतम्येन ‘भूगोलचक्रे,’
 ‘सप्त पुर्वः’ अयोध्यामथुरादयः, ‘भवन्ति,’ ‘तासां’ पुरीयां, ‘मध्ये,’ ‘गोपाल-
 पुरी’ गोपालवेशस्य विष्णोराश्रयभृता पुरी, यदा गवां चक्रेण पालिता
 ‘गोपालपुरी’ मथुरा, ‘हि’ निश्चितं, ‘साक्षात् ब्रह्म,’ भवति, ब्रह्मप्रकाशक-
 त्वात् ॥ २८ ॥

‘सकाम्या,’ ‘निष्काम्या,’ ‘देवानां,’ ‘सर्वेषां,’ ‘भूतानां,’ च यथाभजनं
 ‘भवति,’ ‘यथा,’ ‘सरसि,’ ‘पद्मं,’ ‘तिष्ठति,’ ‘तथा,’ ‘भूम्यां,’ गोपालपुरी

१ सकाम्यामुते मेरो शृङ्गे इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१ सकाम्याश्च भूतानां भवन्ति यथा हि वै सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्यां तिष्ठतीति
 तथा साक्षाद् ब्रह्म गोपालपुरी हि निष्काम्या सकाम्या च भूतानां भवति इति घ, चिह्नित-
 पुस्तकपाठः ।

मथुरा^(१) तस्माद् गोपालपुरी भवति^(२) ॥ २९ ॥

वृद्धद् वृद्धवनं मधोर्मधुवनं तालस्तालवनं काम्यं काम्यवनं
वज्रलो वज्रलवनं कुमुदं कुमुदवनं खदिरः खदिरवनं भद्रो
भद्रवनं भाण्डीर इति भाण्डीरवनं श्रीवनं लोचवनं^(३) वृन्दाया
वृन्दावनमेतैरावृता पुरी भवति ॥ ३० ॥

‘तिष्ठति’ ‘इति’ गोपालपुरीत्यस्य च्युत्पत्तिं वदन् सर्व्वसिद्धसञ्ज्ञां
दर्शयति । ‘चक्रेण रचिता हि मथुरा,’ ‘तस्माद्गोपालपुरी भवति’ ॥ २९ ॥

सा च मथुरा द्वादशवनैरावृता भवतीत्याह, दृष्टदिति । ‘दृष्टत्’
मद्भूतम्, इति कारणात् ‘दृष्टवनम्,’ एवं^(१) । ‘मधोः’ दैत्यस्य, सम्बन्धि
इतिकारणात् ‘मधुवनं,’ द्वितीयं^(२) । ‘तालः,’ वर्त्तत इतिकारणात्
‘तालवनं,’ तृतीयं^(३) । ‘काम्यं’ कामदेवः, वर्त्तत इति ‘काम्यवनं,’
चतुर्थं^(४) । ‘वज्रलः,’ वर्त्तत इति^(५) ‘वज्रलवनं,’ पञ्चमं^(५) । ‘कुमुदं,’
वर्त्तत इतिकारणात् ‘कुमुदवनं,’ षष्ठं^(६) । ‘खदिरः,’ वर्त्तत इति-
कारणात् ‘खदिरवनं,’ सप्तमं^(७) । ‘भद्रः’ दृष्टविशेषः, वर्त्तत इति-
कारणात् ‘भद्रवनं,’^(८) अष्टमं^(८) । ‘भाण्डीरः’ ‘इति’ नाम वटः, वर्त्तते

१ चक्रेण रचिता हि वै मथुरा इति च चिक्रितपुस्तकपाठ । एतस्य चक्रेण वैश्वानरेण
सुदर्शनेन रचिता पालिता इत्यर्थो नारायणप्रणीत ।

२ तस्माद् गोपालपुरी हि भवतीति च, चिक्रितपुस्तकपाठ ।

३ भद्रो भद्रवन श्री श्रीवन भाण्डीर इति भाण्डीरवन लोचो लोचवनमिति च,
चिक्रितपुस्तकपाठ ।

४ वज्रला श्रीहरे पत्नी सा यवालीति चर्त्तदित्वात् वज्रल, इति जीवगोस्वामि
श्याया ।

५ भद्रो वलभद्र खलति यच्च इति भद्रवनमिति जीवगोस्वामी ।

तत्र तेष्वेव गच्छनेष्वेव देवा मनुष्या गन्धर्वा नागाः किन्नरा
गायन्तीति नृत्यन्तीति ॥ ३१ ॥

तत्र द्वादशादित्या एकादश रुद्रा अष्टौ वसवः सप्त मुनयो
ब्रह्मा नारदश्च पञ्च विनायका वीरेश्वरो रुद्रेश्वरो अम्बिके-
रतिकारणात् 'भाण्डीरवनं,' नवमं (८) । शीः रमा, तस्याः, तस्मिन्
साधकानां शीघ्रमाविर्भावात् तद्धनं 'शीवनं,' (९) दशमं (१०) । सोष्टः
नाम कश्चिदसुरः, सः तपसा यत्र सिद्धिं प्राप्तः, सत् 'सोष्टवनं,' एका-
दशं (११) । उन्दायाः, वनं, 'उन्दावनं,' द्वादशं (१२) ॥ ३० ॥

तत्र तेष्वेवेति । 'तत्र' सचुरासमीपे, 'तेष्वेव' द्वादशस्यपि एवं-
विधेषु प्रागुक्तप्रकारेषु, 'गच्छनेषु,' 'देवाः,' 'मनुष्याः,' 'गन्धर्वाः,' 'नागाः,'
'किन्नराः,' 'इति' प्रसिद्धं, 'गायन्ति,' प्रसिद्धं 'नृत्यन्तीति' ॥ ३१ ॥

'तत्र' तेषु द्वादशसु अपि वनेषु द्वादशादित्या इति । वसवः (१)
सूर्यः (२) वैदाङ्गः (३) भानुः (४) इन्द्रः (५) रविः (६) गर्भस्त्रिमान् (७)
यमः (८) । हिरण्यरेताः (९) दिवाकरः (१०) मित्रः (११) विष्णुः (१२) ।
एकादश रुद्रा इति ।

“ वीरभद्रश्च शृम्भश्च त्रिरिणश्च तृतीयकः ।

अजैकपादश्चिन्नधुः पिनाकी च तथापरः ॥

भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च दिशां पतिः ।

स्याद्युर्भग इति प्रोक्ता रुद्रा एकादशाद्भुताः ॥

अष्टौवसव इति ।

“ ध्रुवी धरश्च सोमः स्यादापश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभावश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ” ॥

श्वरो गणेश्वरो नीलकण्ठेश्वरो विश्वेश्वरो गोपालेश्वरो भद्रेश्वरोऽन्यानि लिङ्गानि^(१) चतुर्विंशतिर्भवन्ति ॥ ३२ ॥

द्वे वने स्तः कृष्णवनं भद्रवनं तयोरन्तर्द्वादशवनानि पुण्यानि पुण्यतमानि तेष्वेव देवास्तिष्ठन्ति सिद्धाः सिद्धिं प्राप्ताः ॥ ३३ ॥

सप्त मुनय इति ।

कश्यपोऽग्निर्भरद्वाजो विश्वामिषोथ गौतमः ।

जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते मुनयः स्मृताः” ॥

‘ब्रह्मा,’ ‘नारदश्च’ । ‘यश्च विनायकाः,’ “नोदः (१) प्रमोदः (२) चामोदः (३) समुखः (४) दुर्मुखः (५) तथा” इति प्रीक्ताः । वीरेश्वरः (१) रुद्रेश्वरः (२) अम्बिकेश्वरः (३) गणेश्वरः (४) नीलकण्ठेश्वरः (५) विश्वेश्वरः (६) गोपालेश्वरः (७) भद्रेश्वरः (८) इति अष्टौ लिङ्गानि । तथा “अन्यत्रानि,’ ‘चतुर्विंशतिलिङ्गानि भवन्ति’ ॥ ३२ ॥

द्वे वने इति । ‘द्वे वने,’ ‘स्तः’ (१) वर्त्तते, एकं ‘कृष्णवनं’ । द्वितीयं ‘भद्रवनं,’ । ‘तयोः’ दयोर्वनयोः, ‘अन्तः’ मध्ये, ‘द्वादश वनानि,’ भवन्ति । कानिचित् ‘पुण्यानि,’ कानिचित् ‘पुण्यतमानि,’ ‘तेषु,’ समस्तेषु, अपि ‘सिद्धाः’ जातिविशेषाः, ‘देवाः,’ ‘तिष्ठन्ति’ । कीदृशाः सिद्धा देवाः, ‘सिद्धिं प्राप्ताः’ ॥ ३३ ॥

अथ हेतुं वदन्नेव श्रेष्ठावतारमगच्छ, तत्र हीति । ‘इह’ यस्मात्,

१ एतदाद्यानि लिङ्गानि इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतदाद्यानि एतत्प्रभृतौनि इति नारायण ।

२ द्वे वने स्त इति भिन्ने द्वादशभ्य इति नारायण ।

तत्र हि रामस्य राममूर्तिः प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नमूर्तिः^(१) रनि-
रुद्धस्यानिरुद्धमूर्तिः^(२) कृष्णस्य कृष्णमूर्तिः^(३) ॥ ३४ ॥

वनेष्वेवं मथुराखेवं द्वादशमूर्त्तयो भवन्ति ॥ ३५ ॥

एकां हि रुद्रा यजन्ति द्वितीयां हि ब्रह्मा यजति तृतीयां
ब्रह्मजा यजन्ति चतुर्थीं मरुतो यजन्ति पञ्चमीं विनायका
यजन्ति षष्ठीं वंसवो यजन्ति सप्तमीमृषयो यजन्ति अष्टमीं
'तत्र' तेषु, 'रामस्य' बलदेवस्य, 'रामाख्या' 'मूर्तिः' 'प्रद्युम्नस्य',
'प्रद्युम्नाख्या' 'मूर्तिः' 'अनिरुद्धस्य,' 'अनिरुद्धाख्या 'मूर्तिः,' 'कृष्णस्य,'
'कृष्णाख्या 'मूर्तिः,' अस्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवमकाराः तेष्वेव 'वनेषु,' तथा एवमकाराः 'मथुरासु' मथु-
राप्रदेशेषु, 'द्वादशमूर्त्तयः' । रौद्रो(१) ब्राह्मी(२) दैवी(३) मानवी(४)
विष्णुनाशिनी(५) काम्या(६) व्याघ्रो(७) गान्धर्वी(८) गौः(९) अन्तर्द्वान-
स्या(१०) स्वपदङ्गता(११) मूमिस्या(१२) ॥ ३५ ॥

द्वादशमूर्त्तीनां प्रत्येकमुपासकानाह । 'एकां(४) हि रुद्रा यजन्ति' ।
'द्वितीयां(५) ब्रह्मा यजति' । 'तृतीयां(६), (९) 'ब्रह्मजाः' रुद्रकुमारादयः,
'यजन्ति' । 'चतुर्थीं(७), (८) 'मरुतः' मरुद्गणाः, 'यजन्ति' । 'षष्ठीं(९) विना-

१ प्रहृष्टं युञ्ज इति यस्यास्तादृशी प्रद्युम्नस्य मूर्तिः इति नारायणः ।

२ न निरुद्धा अनिरुद्धा प्रत्यक्षासौ मूर्तिश्च इति नारायणः ।

३ कृष्णा श्यामा चासौ मूर्तिश्च कृष्णमूर्तिः इति नारायणः ।

४ एकां प्रथमां रामस्यमूर्तिं वृहद्वनस्थो रुद्रा रुद्रलोके ।

५ द्वितीयां प्रद्युम्नस्य मूर्तिं कम्बुवनस्थां मरुता ब्रह्मलोके ।

६ तृतीयां अनिरुद्धमूर्तिं तालवन्दस्थां ब्रह्मजाः मत्स्यलोके ।

७ चतुर्थीं कृष्णमूर्तिं काम्यवनस्थां मरुतो देवा देवलोके ।

८ षष्ठीं पुनः राममूर्तिं बृहद्वनस्थां विनायका ।

गन्धर्वा यजन्ति नवमीमप्सरसो यजन्ति दशमी वै च्यन्त-
र्द्धाने तिष्ठति एकादशमेति स्वपदं गता द्वादशमेति भूम्यां
तिष्ठति^(१) ॥ ३६ ॥

तां हिये यजन्ति ते मृत्युं तरन्ति मुक्तिं लभन्ते ।

यका यजन्ति' । 'घण्टीं^(१) वसवो यजन्ति' । 'सप्तमी^(२) मृगयो यजन्ति' ।
'अष्टमीं^(३) गन्धर्वा यजन्ति' । 'नवमी^(४) मप्सरसो यजन्ति' । 'दशमी^(५)
वै, 'च्यन्तर्द्धाने तिष्ठति' गुप्ता तिष्ठति, इत्यर्थः । 'एकादशमेति,'^(६) या
प्रसिद्धा, सा 'स्वपदं' विष्णुपदं व्याकाशाख्यं, 'गता' प्राप्ता । 'द्वादश-
मेति,'^(७) या प्रसिद्धा, सा 'भूम्यां तिष्ठति' ॥ ३६ ॥

तत्पूजकानां फलातिशयमाह, तां हीति^(८) । 'तां' भूमिषां मूर्तिं, 'ये

१ दशमी हि दिवोऽश्विनर्द्धाने तिष्ठति एकादशमरौचपद गता द्वादशी तु भूम्यां
तिष्ठति इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठ । एतस्य दशमी मूर्तिं हि निश्चितं दिवाः सप्तौ कस्या-
न्तर्द्धाने तिष्ठति, अन्तरीचपदम अन्तरीचलोक त गता प्राप्ता, द्वादशी भूम्यां मूलोके,
इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

१ घण्टी पूज प्रद्युम्नमूर्तिं कुमुदवनस्थां वसवो यजन्ति ।

२ सप्तमीं पुनरनिषद्मूर्तिं खदिरवनस्थां मृगयो यजन्ति ।

३ अष्टमीं पुन लक्ष्ममूर्तिं भद्रवनस्थां गन्धर्वा यजन्ति ।

४ नवमीं पुनरपि भाष्यीरवनस्थां राममूर्तिं मप्सरसो यजन्ति ।

५ दशमीं श्रीकनकमूर्तिं प्रद्युम्नमूर्तिं रत्नर्द्धाने तिष्ठतीति सा कदापि न प्रकटीभव-
तीति तस्या उपपासका अपि न सन्ति ।

७ एकादशमा एकादशी लोहवनस्था अग्निषद्मूर्तिः स्वपदं द्वारकां येनहीप
या गता ।

८ द्वादशमा इति द्वादशी हन्दावनस्था लक्ष्ममूर्तिभूम्यां प्रकटीभूय श्रीगोविन्द-
गोपाल गोवर्द्धनभरगोपीनाथाद्यभिधाना भूम्यां तिष्ठति इति श्रीगोक्षान्तिप्रणीतोऽर्थः ।

९ तां हि ये यजन्ति इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठ । तां हि तिष्ठते मूर्तिं च पुषद-
प्रथिवीपदं प्रसिद्धा देवा यजन्तीति । अथवा तां हीति द्वादशमूर्तिनामित्यादि नारा
यणक्याः ।

गर्भजन्मजरामरणतापत्रयात्मकं दुःखं तरन्ति ॥ ३७ ॥

तदप्येते श्लोका भवन्ति ।

प्राप्य मथुरां पुरीं रम्यां^(१) सदा ब्रह्मादिसेविताम् ।

शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां मुशलादिभिः ॥ ३८ ॥

यत्रासौ संस्थितः कृष्णस्त्रिभिः शक्त्या समाहितः ।

रामानिरुद्धप्रद्युम्नैरुक्लिण्या सहितो विभुः ॥ ३९ ॥

चतुःशब्दो भवेदेको ह्योङ्कारः समुदाहृतः^(२) ॥ ४० ॥

यजन्ति', 'ते,' 'मृत्यु' अविद्याकामकमांख्यं, 'तरन्ति' तद्विमुक्ता भवन्ति, इत्यर्थः । 'मुक्तिं लभन्ते' । 'गर्भजन्मजरामरणतापत्रयात्मकं' आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकतापत्रयोत्थं, 'दुःखं तरन्ति', दुःखहेतूनामविद्यादीनां निवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

उल्लेख्ये मन्त्रसम्पत्तिमाह, तदपीति । 'तत्'तत्र मथुरायाः कृष्णाश्रयत्वे ब्रह्मादिसेवितत्वे च, 'एते श्लोकाः' मन्त्रा अपि, 'भवन्ति,' इत्यर्थः । प्राप्य मथुरां पुरीं रम्यामिति । तां 'मथुरां पुरीं प्राप्य', देवा मनुष्या गन्धर्वादय स्तिष्ठन्तीतिशेषः । कीदृशी, 'शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां,' तथा 'मुशलादिभिः' बलदेवाद्याद्युधैः, उपलक्षितां, इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यत्रासाविति । 'त्रिभिः' बलदेवादिभिः, 'शक्त्या' रुक्लिण्या,सहितः 'कृष्णः', 'यत्र संस्थितः', तां पुरीं 'प्राप्य,' देवादयस्तिष्ठन्तीति सम्बन्धः । इदमेव विद्वन्तीति, रामानिरुद्धप्रद्युम्नैरिति ॥ ३९ ॥

तदेवं कृष्णावतारोऽवतार्यां श्रेष्ठां मथुरां चास्य स्थानमित्युक्तं भवति । कथं वै अस्य ब्रह्मता भवतीत्यादिरुत्तरं बह्वं प्रथमार्थत्वमाह, चतुरिति ।

१ प्राप्य ता मथुरां रम्यामिति च,चिकितपुस्तकपाठः ।

२ चोङ्कारस्याः छल इति टीकामग्नत पाठः ।

तस्माद्देवः परो रजसेति सोऽहमित्यवधार्यात्मानं गोपालोऽहमिति भावयेत् ॥ ४१ ॥

स मोक्षमश्नुते स ब्रह्मत्वमधिगच्छति^(१)स ब्रह्मविद्भवति ॥ ४२ ॥

यो गोपान् जीवान् वै आत्मत्वेनाद्यष्टिपर्यन्तमाप्नोति स गोपालो भवति अत्र तत् यत् सोऽहं परं ब्रह्म कृष्णात्मको

चत्वारः, शब्दाः, रामानिरुद्धादयो वाचकाः, यस्य 'चतुःशब्दः' चतुर्बुधः । 'एकः' ईश्वरः, 'भवेत्' भवति । अत्र हेतुमाह, ह्योद्धारस्येति । 'हि' यस्मात् कारणात्, 'ओद्धारस्य', अकारोकारमकाराहंभावरूपैः 'अंशैः,' 'कृतः', रामप्रद्युम्नानिरुद्धकृष्णाभिधेयो ब्यूहसमुदाय इत्यर्थः ॥ ४० ॥

यं च स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसारादित्यस्योत्तरमाह, तस्मादिति । 'तस्मात्' प्रणवाभिधेयात्, 'रजसः' कामकर्मणांकात्, 'परः' इत्येवंविधो यः, 'देवः,' 'सोऽहमिति,' 'अवधार्य' मनसा निश्चित्य, 'आत्मानं,' 'गोपालोऽहमिति भावयेत्' । रजसेति सन्धिश्चान्दसः । आत्मस्वरूपगोपालात्माहमित्युपासीतेति वाक्यार्थः ॥ ४१ ॥

विश्लिष्टोपास्तेः कृतानि दर्शयति । 'सुः' उपासकः, 'मोक्षम्' अविद्याकामकर्मविद्योगम्, 'अश्नुते', 'सः,' 'ब्रह्मत्वं' सर्वदृष्टतमम्, 'अधिगच्छति' । अत्र हेतुमाह, स ब्रह्मविद्भवतीति, ॥ ४२ ॥

युत्पत्तिपूर्वकं गोपालकत्वं दर्शयति । 'गोपान्' जीवान्, 'आत्मत्वेन,' 'आद्यष्टिपर्यन्तम्,' 'आप्नोति' आदत्ते स्वीकरोति । पदार्थमुक्त्वा

१ तस्माद्देवः परो रजसे नम इति सोऽहमित्यवधार्यं गोपालोऽहमिति भावयेत न मोक्षमश्नुते इति च विक्रितपुस्तकपाठः ।

नित्यानन्दैकरूपः^(१) सोऽहमोन्तद् गोपाल एव परं सत्यमवाधितं
 सोऽहमित्यात्मानमादाय मनसैक्यं कुर्यात् आत्मानं गोपालो-
 ऽहमिति भावयेदिति स एवाव्यक्तो नन्ती नित्यो गोपालः ॥४३॥

मयुरायां स्थितिर्ब्रह्मन् सर्वदा मे भविष्यति ।

शङ्खचक्रगदसपद्मवनमालावृतस्तुवै ॥ ४४ ॥

वाक्यार्थमाह, स गोपालो भवतीति । गोपालत्वेन विशिष्टभावनामुक्त्वा
 छण्डत्वेन तान्नाह, यो तत् यत् सोऽहमिति । योन्तच्छब्दाभ्यां
 वाचं 'यत्', 'परं ब्रह्म,' 'सोऽहं,' इत्यवधार्यात्मानं इत्यनुवर्तनीयं,
 ततः 'छण्डात्मको नित्यानन्दैकरूपः,' 'अहम्,' इति भावयेदिति शेषः ।
 छण्डात्मक इत्यस्यैव व्याख्यानं नित्यानन्दैकरूप इति । शष सत्तायामिति
 धात्वर्थान्तशब्दस्य घानन्दार्थत्वात् ब्रह्मात्मैक्यभावनपूर्वकं गोपालैक्यभाव-
 नामाह, योन्तद्गोपाल एव परं सत्यमिति । योन्तच्छब्दवाचं 'परं सत्य-
 मवाधितं,' 'ब्रह्म,' 'गोपाल एव,' 'सः' गोपालः, 'अहम्,' इति, 'आत्मानं,'
 'मनसा,' 'आदाय' आत्वा, 'एकं कुर्यात्' । तदेव विलक्षीति, आत्मानं
 गोपालोऽहमिति भावयेदिति । गोपालात्मैक्यभावेने हेतुमाह ।
 'स एवाव्यक्तो नन्तः,' तं भावयेदिति । मायायामतिथ्यातिं वारयति,
 यनन्त इति । देवतोऽनन्तत्वं मायानामपोत्पद्य आह नित्य इति ।
 पुरुषार्थहेतुतामाह, गोपाल इति ॥ ४३ ॥

को वास्पदावतारस्याग्रयो नित्यामित्याशङ्क्य नारायणो ब्रह्मायं प्रत्याह,
 मयुरायां स्थितिरिति । योहं 'शङ्खचक्रादिभिराहतः 'तुमै' प्रसिद्धं,
 तस्य 'मे सर्वदा मयुरायां स्थितिर्भविष्यति,' इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

१ यो तत् यत् तत् तत् परं ब्रह्मात्मको नित्यानन्दैकरूप इति च, चिह्नितपुस्तक-
 पाठः ।

विश्वरूपं परं ज्योतिः^(१)स्वरूपं रूपवर्जितम् ।

एदा मां संस्मरन्^(२) ब्रह्मन् मत्पदं याति निश्चितं ॥ ४५ ॥

मधुरामण्डले^(३) यस्तु जम्बूद्वीपे^(४) स्थितोपि वा ।

योर्चयेत् प्रतिमां मां च^(५) स मे प्रियतरो भुवि ॥ ४६ ॥

तस्यामधिष्ठितः कृष्णरूपी पूज्यस्त्वया सदा ।

विश्वरूपमिति । 'विश्वरूपं,' 'परं' उत्कृष्टं नित्यं, 'ज्योतिःस्वरूपं' सप्रकाशं चैतन्यात्मकं, वस्तुतः 'रूपवर्जितं', 'मां', 'एदा संस्मरन्', मुख्यतः 'निश्चितं मत्पदं याति' ॥ ४५ ॥

कोटशी पूजास्थोत्तरीत्तरमाह, मधुरेति । 'मधुरामण्डले यस्तु जम्बूद्वीपे स्थितोपि वा', 'प्रतिमां' शिलादिमयी, 'मां च', ध्यानभावितं 'भुवि', सम्यक् 'अर्चयेत्', 'सा,' 'मे' मम, 'प्रियतरः' वल्लभः, भवति ॥ ४६ ॥

तस्यामिति । हे ब्रह्मन् 'तस्यां'^(१) मधुरायां, 'अधिष्ठितः' अधिष्ठाय स्थितः, 'कृष्णरूपी', अर्चं 'त्वया सदा पूज्यः' । चतुर्व्यूहपूजनोपदेशमभिप्रेत्य तत्र सम्प्रदायं दर्शयति, चतुर्धा चेति । पूज्यत्वेन अधिक्रियन्त इति

१ विश्वरूपं परं ज्योतिरिति अ, विक्रितपुस्तकपाठ ।

२ एदा मां संस्मरन्ति अ, विक्रितपुस्तकपाठ ।

३ मधुरामण्डले इति अ, विक्रितपुस्तकपाठ ।

४ जम्बूद्वीप इति तथापि भारतखण्डे तथापि सप्तपुरीषु तथापि मधुराया विशेष

इति बोद्धव्यमिति नारायण ।

५ योर्चयेत् प्रतिमां प्रीत्या इति अ, विक्रितपुस्तकपाठ ।

६ तस्यां प्रतिमायामिति नारायणजीवनीस्वामिभ्यामुक्त ।

चतुर्धा चास्थाधिकारभेदत्वेन^(१) यजन्ति माम् ॥४७॥

युगानुवर्तिनो लोका यजन्तीह सुमेधसः ।

गोपालं सानुजं रामस्त्विग्नया सह तत्परं ॥ ४८ ॥

गोपालोद्दमजो नित्यः प्रद्युम्नोद्दं सनातनः ।

रामोद्दं अनिरुद्दोद्दमात्मानमर्चयेद् बुधः ॥ ४९ ॥

मयोक्तेन स्वधर्मेण निष्कामेन^(२) विभागशः ।

‘अधिकाराः’ अस्य रूपानि, तेषां ‘भेदत्वेन’ भिन्नत्वेन, ‘मां चतुर्धा यजन्ति’ ॥ ४७ ॥

इदमेव विदधीति । ‘युगानुवर्तिनः सुमेधसः लोकाः’, ‘इह’ जम्बूद्वीपे, गोपालादिकं मां ‘यजन्ति’ । चतुर्थ्युद्दं विदधीति, गोपालमिति । अथनु पश्चात् जायेते तौ, अथनुजौ प्रद्युम्नानिरुद्दौ, ताभ्यां सहितं, ‘सानुजं,’ ‘गोपालं’ । कीदृशं, ‘रामस्त्विग्नया सह,’ वर्त्तमानं । तथा च गोपालसद्वर्त्तमानप्रद्युम्नानिरुद्दात्मकचतुर्थ्युद्दः शक्या सहित उक्तो भवति । पुनः कीदृशं, ‘तत्परं’ रामादिषु अथनुक्तं । यदा ‘तत्परं’ एकामं यथास्वात्तथा, यजन्तीति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

अयं चतुर्थ्युद्द एकैः विष्णुरेवं नतु विष्णोः एवमित्याह, गोपालोद्दमिति । गोपालादयश्चत्वारोऽपि ‘अर्चं’ विष्णुरेव, ततः ‘आत्मानं’ विष्णुं मां चतुर्विधं, ‘बुधः’ विद्वान्, ‘अर्चयेत्,’ इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मयोक्तेनेति । ‘मया’ मन्वादिस्त्वपिशा, विभागशो वर्याश्रमादिभेदप्रोक्तेन

१ अधिकारिभेदत्वेन इति अ,प,चिजितपुनकद्वयपाठः । अधिकारिभेदत्वं यजनेऽधिकारभेदत्वेनेति जीवमोक्षमी । अधिकारिचं भिन्नतीति अधिकारिभेदं रूपं तद्वाच्येनेति नारायणः ।

२ निष्कामेन स्वधर्मिभ्यश्चिमेन इति नारायणः ।

तैरयं^(१) पूजनीयो वै भद्रकृष्णनिवासिभिः ॥ ५० ॥

तद्दर्मगतिहीना ये तस्यां मयि परायणाः ।

कलिना ग्रसिता ये वै तेषां तस्यामवस्थितिः ॥ ५१ ॥

यथा त्वं सद्यः पुत्रैस्तु यथा रुद्रो गणैः सद्यः ।

यथा त्रियाभियुक्तोऽहं तथा भक्तो मम प्रियः ॥ ५२ ॥

स होवाचाजयोनिश्चतुर्भिर्देवैः कथमेको देवः स्यादेकम-
'सुधर्मैण' वयांश्रमधर्मैण, 'भद्रकृष्ण'वनयोः 'निवासिभिः,' 'तैः' प्रसिद्धैः
वयांश्रमधर्मैः, 'अयं' चतुर्विधः कृष्णः, 'पूजनीयः,' इत्यर्थः ॥ ५० ॥

सुधर्मविहीनानामपि मत्परायणानामेव मत्पूर्यामवस्थितिर्न त्वभक्ताना-
नामित्याद्य, तद्दर्मगतिहीना इति । 'कलिना,' 'ग्रसिताः' यन्ताः
सन्तः, 'तद्दर्मगतिहीनाः'^(१)व्याश्रमाचाररहिता अपि, 'ये', तस्यां, पुर्यां,
मत्परा भवन्ति, 'वै तेषां', एव 'तस्यां' पुर्यां, 'अवस्थितिः', नान्येषा-
मित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अत्र हेतुमाद्य, यथेति । 'यथा,' 'पुत्रैः' सनकादिभिः, 'सद्यः त्वं,' 'यथा',
च 'गणैः सद्यः,' 'रुद्रः,' 'यथा,' च 'त्रिया,' 'अभियुक्तः' सद्यतः, 'अहं',
मम प्रिया, 'तथा,' 'भक्तो मम प्रियः', अतस्तु पुत्रि भक्तानामेवाव-
स्थितिरिति शेषः ॥ ५२ ॥

'सः' एवमबोधितः, 'द्य' प्रसिद्धः, 'अजयोनिः,' 'उवाच' । किं ।
'चतुर्भिर्देवैः' गोपालरामादिभिः, 'कथमेको देवः स्यात्', अनेवैषामेकत्वं

१ तैरयमिति ख, विक्रितपुस्तकपाठ ।

१ तद्दर्मैति मयवद्वर्णरूपा या गतिरुया हीना य किन्तु मयि परायणा समाश्रितवन्त
'कलिना ग्रसिता' पापाश्रिता तेषामपि तस्या मयुरायां मयुरामखलेऽवस्थितिव्यासोऽपि
कार इति मयुराया रूपानुलेन सर्वमबोधत वैद्यमुक्तमिति जीवगोस्वामे

क्षरं यद्विद्युत्तमनेकाक्षरं कथं भूतं स होवाच तं हि वै पूर्वं हि
 एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत् तस्मादव्यक्तमव्यक्तमेवाक्षरं तस्मा-
 दक्षरात् महत्तत्त्वं महतो^(१) वै हङ्गारस्तस्मादेवाहङ्गारात्
 पञ्चतन्मात्राणि तेभ्यो भूतानि तैरावृतमक्षरं भवति अक्षरोह-

व्याहृतमित्यर्थः । 'एकमक्षरं,' 'यत्' प्रणवाख्यं, 'विश्रुतं', तर्हि 'कथं',
 गोपालरामाद्यनेकाक्षरं 'भूतं' जातं । स हेति । एवं पृथः 'ह' प्रसिद्धः,
 विष्णुः 'तं हि वै', 'उवाच' । एकस्थानिकात्मकत्वमुपपादयितुं तस्य जग-
 म्भूतकारणत्वं ब्रह्माह, पूर्वं हि एकमेवाद्वितीयमित्यादि । 'पूर्वं' सृष्टेः
 प्राक्, 'एकं' सजातीयभेदरहितम्, 'एव' शब्दात् स्वगतभेदरहितम्, 'अदि-
 तीयं' विजातीयभेदरहितम्, 'ब्रह्म', 'आसीत्' । 'तस्मात्' ब्रह्मणः, 'अव्यक्तं'
 सर्वकार्यकारणशक्तिः, अव्यक्तम् आसीत् । अव्यक्तमेवेति । यत् 'अव्यक्तं', 'तत्'
 'अक्षरं', ब्रह्म 'एव', तच्छक्तिरूपत्वात् । 'तस्मादक्षरान्महत्तत्त्वं' । 'महतो वै
 हङ्गारः' । अहङ्गारवर्णलोपश्चान्दसः । 'तस्मादेवाहङ्गारात्,' 'पञ्चतन्मा-
 त्राणि' भूतसूक्ष्मापरपर्यायाः, 'तेभ्यः', 'भूतानि' पञ्चमहाभूतानि, इत्यर्थः ।
 तैरावृतमिति । 'तैः' महदादिभिः कार्यभूतैः, 'आवृतम्' धामं,
 'अक्षरं,' चेति षट्शरावादिभिरिव मृत् । अक्षरोहमिति ।
 अव्याहृताक्षरात्मको विष्णुः 'ओङ्गारः,' च 'अहम्' । ओङ्गाराक्षरब्रह्मण-
 श्चेष्टोपपादनाय ओङ्गारे ब्रह्मधर्मानाह, अजर इति । 'अजरोऽमरः'
 जरामरणाशून्यः, 'अभयः' अविद्याकामकर्मशून्यः, 'अमृतः' ध्यानन्दात्मकः,
 ओङ्गार इति शेषः । तथाविधब्रह्मप्रतीकत्वात् अथ अक्षरधर्मानाह,
 ब्रह्मेति । 'अक्षरः' अव्याहृताख्यः, 'अभयं हि वै ब्रह्म,' ब्रह्मशक्तिसमुदाय-

१ तस्मादक्षरात् महान् महतो वै इति ख, घ चिह्नितपुस्तकद्वयपाठ ।

मोक्षारोहमजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं हि वै स मुक्तो-
हमस्मि अक्षरोहमस्मि सत्तामात्रं^(१) विश्वरूपं^(२) प्रकाशं व्यापकं
तथा एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम् ॥ ५७ ॥

रोहिणीतनयो रामो अकाराक्षरसम्भवः ।

तैजसात्मकः प्रद्युम्न उकाराक्षरसम्भवः ॥ ५८ ॥

प्राज्ञात्मकोऽनिरुद्धो वै मकाराक्षरसम्भवः ।

रूपत्वात् । अथ ब्रह्मधर्मानाह, मुक्तोहमिति । 'अहं', 'मुक्तः' अविद्या-
स्पर्शरहितः, 'अस्मि', 'अक्षरोहम्' अविनाशो अहम्, 'अस्मि', इत्यर्थः ।
योग्यारः, ब्रह्म, तत्प्रतीकत्वात् तथाक्षरमव्याकृतं ब्रह्म, तच्छक्तिरूपत्वादिति
विवक्षितार्थः । नन्वेवं ब्रह्मचेतु कथं चतुष्टयं सम्प्रमित्याशङ्क्य मन्त्रमाह,
'सत्तामात्रं विश्वरूपं प्रकाशं व्यापकं तथा एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म मायया तु
चतुष्टयम्,' इति स्पष्टं ॥ ५७ ॥

मायया चतुष्टयत्वं विवक्ष्यति, रोहिणीतनय इति । अकाराक्ष-
रावच्छिन्नया मायया सम्भवः आविर्भावो यस्य सः 'अकाराक्षरसम्भवः',
'रोहिणीतनयः', 'रामः' विश्वात्मको जायदवस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप-
इत्यर्थः । तैजसात्मक इति । उकाराक्षरावच्छिन्नया मायया प्रादुर्भूतः,
'प्रद्युम्नः', 'तैजसात्मकः' स्वप्नावस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप इत्यर्थः ॥ ५८ ॥
प्राज्ञात्मक इति । मकारावच्छिन्नया मायया प्रादुर्भूतः, 'अनिरुद्धः',
'प्राज्ञात्मकः' सुषुप्त्यवस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप इत्यर्थः । श्रीह्यनु अवस्था-

१ स मुक्तोहमस्मि अक्षरोहमस्मि अजोहमस्मि अक्षरोभयं हि सत्तामात्रमिति
च, चिह्नितपुस्तकपाठ ।

२ चित्तमरूप प्रकाशमिति च, च चिह्नितपुस्तकद्वयपाठ ।

अर्द्धमात्रात्मको कृष्णे यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५५ ॥

कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृती रुक्मिणी ।

ब्रजस्त्रीजनसम्भूतश्रुतिभ्यो ब्रह्मसङ्गतः ॥ ५६ ॥

प्रणवत्वेन प्रकृतिं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।

तस्मादोङ्कारसम्भूतो गोपालो विश्वसम्भवः ॥ ५७ ॥

स्त्रीमोङ्कारस्यैक्यत्वं पद्यते ब्रह्मवादिभिः ।

अथातोतं तुरीयं धामेत्याह, अर्द्धमात्रात्मका इति । 'अर्द्धमात्रा' विशेष-
घतोनुच्चार्यां, "अर्द्धमात्रा स्थिता नित्या यानुच्चार्यां विशेषतः" इति-
स्मृतेः । तदात्माकः' तत्रकाशकाः, 'कृष्णाः,' 'यस्मिन्' सदानन्दात्मके कृष्णे,
'विश्वं,' 'प्रतिष्ठितं' अथल्लम् ॥ ५५ ॥

विन्दुप्रतिपादा रुक्मिणी मूलप्रकृतिरूपेत्याह, कृष्णात्मिकेति ।
कृष्णाशक्तिरूपत्वात् शक्तिशक्तिमतीत्याभेदात् कृष्णस्वरूपा, 'जगत्कर्त्री,'
'मूलप्रकृतिः,' ज्ञातव्या, इति शेषः । कीदृशी रुक्मिणीत्याह, ब्रजस्त्री-
जनसम्भूतेति । 'ब्रजस्त्रीजने,' 'सम्भूताः' प्रसिद्धाः, याः 'श्रुतयः, ताभ्यः,
प्रसिद्धः यो 'ब्रह्मसङ्गतः,' तस्मात्, हेतोः ॥ ५६ ॥

'प्रणवत्वं' प्रहाष्ठकृतित्वं असत्सत्त्वादिगुणादीपहेतुत्वं, तेन हेतुना
'ब्रह्मवादिनः,' यदा विश्वतैजसादिरूपेण चतुर्धा संस्थितम् इत्यर्थः ।
तस्याः 'प्रकृति'त्वं 'वदन्ति' । 'तस्मात्' ब्रह्मस्वरूपत्वात्, 'योङ्कारेण 'सम्भूतः'
प्रकृतिप्रतिपादात्त्वात् पादुभूतः, 'गोपालः,' 'विश्वसंस्थित इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

स्त्रीमोङ्कारस्यैक्यत्वमिति । 'स्त्रीमोङ्कारयोः' 'एक्यत्वं,' ब्रह्मवादिनः वदन्ति ।
अतः तत् 'पद्यते', बीजाद्यः समन्त इत्यर्थः । उक्तगोपालभजनं मधु-
रायामतिशयेन भटिति मोक्षफलदमित्याह, मधुरायामिति । 'मधुरायाम्'

मयुरायां विशेषेण मां ध्यायन् मोक्षमश्नुते ॥ ५८ ॥

अष्टपत्रं विकसितं हृत्पद्मं तत्र संस्थितम् ।

दिव्यध्वजातपत्रैस्तु^(१) चिह्नितं चरणद्वयं ॥ ५९ ॥

श्रीवत्सलान्जनं हृत्स्थं कौस्तुभं प्रभया युतम् ।

चतुर्भुजं शङ्खचक्रशार्ङ्गपद्मगदान्वितम् ॥ ६० ॥

सुकैयूरान्वितं बाहुं कण्ठं मालासुशोभितम् ।

द्युमत्कीरीटं वलयं^(२) स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ६१ ॥

मां ध्यायन्,' विश्वाकारेण संस्थितः, किं पुनर्वंशव्यं, चतुर्धा संस्थितः,
'विशेषेण' शीघ्रम्, 'मोक्षं,' प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

मां ध्यायन् इत्यनेन सूचितं ध्यानं विशदयति, अष्टपत्रं विकसितं
हृत्पद्मं तत्र संस्थितं दिव्यध्वजातपत्रैस्तु चिह्नितं चरणद्वयमिति । 'अष्ट
पत्रविकसित' हृदयकमल 'संस्थितं,' मां नित्यं ध्यायेदित्यस्ये, तेन सम्बन्धः ।
तत्रादौ 'दिव्यध्वजातपत्रैः,' 'चिह्नितं,' 'चरणद्वयं,' ध्यायेत् ॥ ५९ ॥

'हृत्स्थं,' 'श्रीवत्सलान्जनं,' 'प्रभया युतं,' च 'कौस्तुभं,' ध्यायेत् । 'चतु-
र्भुजं' चतुर्भुगुणितं भुजं, 'शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपद्मान्वितं,' ध्यायेत् ।
शार्ङ्गपद्ममोरेककरे स्थितिरिति बोध्यम् । तेन करचतुष्टये पञ्चधारण-
सुयपत्रम् ॥ ६० ॥

'बाहुं,' च 'सुकैयूरैः' अङ्गदैः, 'अन्वितं,' ध्यायेत् । बाहुमित्येक-
वचननं जात्यभिप्रायेण । तथा 'कण्ठं,' 'मालासुशोभितं,' ध्यायेत् ।

१ शङ्खानुजातपत्रैस्तु इति घ, चिह्नितपुष्पकपाठ ।

२ द्युमत्कीरीटमभयमिति घ, चिह्नितपुष्पकपाठ ।

द्विरण्मयं सौम्यतनुं स्वभक्तायाभयप्रदम् ।

ध्यायेन्ननसि मां नित्यं वेणुशृङ्गधरं तु वा ॥ ६२ ॥

मथ्यते तु जगत्सर्वं ब्रह्मज्ञानेन येन वा ।

तत्सारभूतं यद्यस्यां मथुरा सा निगद्यते ॥ ६३ ॥

अष्टदिक्पालिभिर्भूमिः पद्मं विकसितं जगत् ।

संसारार्णवं सञ्जातं^(१) सेवितं मम मानसे ॥ ६४ ॥

तथा 'दुमन्' दीप्तिमान्, 'किरीटः' मुकुटः, तं, स्मरेत् । तथा 'स्फुरन्ती'
'मकराकारे' 'कुण्डले,' तयोर्द्वयमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

'द्विरण्मयं'^(१)देदीप्यमानं विष्णुं, तथा 'सौम्यतनुं' प्रसन्नमथुराकृतिं,
'स्वभक्ताय' स्वभक्तेभ्यः, 'अभयप्रदं' मोक्षदम्, इत्यर्थः । अथवा द्विभुजं
ध्यायेदित्याह, वेणुशृङ्गधरं तु वेति ॥ ६२ ॥

अथ मथुराशब्दाद्यर्थमाह । 'मथ्यते,' 'सर्वं,' 'जगत्,' अनेनेति मथं,
ब्रह्मज्ञानं, गोपालस्वरूपञ्च, 'ब्रह्मज्ञानेन,' मदनगोपालस्वरूपेण वा इति
सम्बन्धः । 'यत्' अधिष्ठानं, द्वि सौम्यं चानं जगद्भ्रमं, निवर्तयति, 'तत्सार-
रभूतं,' 'यस्यां,' 'सा,' 'मथुरा'पुरीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

हृदयस्थितं विकसितमष्टपत्रं पद्मं व्याकरोति, अष्टदिक्पालिभि-
रिति । 'अष्टदिक्पालैरेव पत्रैः' 'सेवितं,' 'पद्मं,' 'मम,' 'मानसे' अन्तः-
करणे, 'विकसितं,' सत्, 'भूमिः,' एव 'जगत्' जगदाश्रयं, 'संसारार्णवं,'
'सञ्जातं' उत्पन्नमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

१ संसारवारिसञ्जातमिति घ, विक्रितपुस्तकपाठः ।

२ द्विरण्मयं तत्रदाटकचक्रिभिमिति नारायण ।

चन्द्रसूर्यत्वयो दिव्यध्वजा मेरुर्द्विरण्मयः^(१)

आतपत्रं ब्रह्मलोकमधोर्ध्वं चरणं स्मृतम् ॥ ६५ ॥

श्रीवत्सञ्च स्वरूपञ्च वर्तते लाञ्छनैः सह ।

श्रीवत्सलाञ्छनं तस्मात्कथ्यते ब्रह्मवादिभिः ॥ ६६ ॥

दिव्यध्वजातपत्रैश्चिह्नितं चरणद्वयं व्याकरोति, चन्द्रसूर्यत्वय इति ।
‘चन्द्रसूर्यत्वयः’, एव ‘दिव्याः’, ‘ध्वजाः’, । मेरुरिति । ‘मेरुः’ पर्वतः,
स एव ‘द्विरण्मयः’ द्वन्द्वद्वयः । आतपत्रमिति । ‘ब्रह्मलोकः’, एव,
‘आतपत्रं’, दयदस्थानीयमेखपरि वर्त्तमानत्वात् । अधोर्ध्वमिति । ब्रह्मा-
ण्डस्य ‘अधः’, ‘ऊर्ध्वं’, ‘चरणं’ चरणद्वयं, ‘स्मृतम्’, इत्यर्थः । अधोर्ध्वमिति
सन्धिः, चरणमिति श्रीवत्सञ्च छान्दसम् ॥ ६५ ॥

श्रीवत्सलाञ्छनशब्दार्थमाह । ‘ब्रह्मवादिभिः’, ‘तस्मात्’ हेतोः,
‘श्रीवत्सलाञ्छनं’,^(१) ‘कथ्यते’, यस्मात् ‘लाञ्छनैः’, सञ्चितं ‘श्रीवत्सं’ श्रीवत्सभं,
‘स्वरूपम्’, एव परमेश्वरस्य ‘वर्तते’, इत्यर्थः^(१) । अर्थाद्विज्ञानादित्यात्
श्रीवत्सशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ ६६ ॥

१ चन्द्रसूर्याम्बरौचित्या भजमेरुर्द्विरण्मय इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य,
मनु विष्णोः सर्वेश्वरस्य निकेतने सपताकेन भजेन भायतत आच, चन्द्रेति । ध्वजमेरु-
र्द्विरण्मय इति ध्वजदण्डस्थानीयो द्विरण्मयो मेरुः । कक्षादिद निश्चितमत आच, चन्द्र-
सूर्याम्बरौचित्येति । चन्द्रसूर्यलक्षण सदम्बर इत्यनल पताकास्थानीय तस्य शौचित्या
उचितस्य भाव शौचिती तथा भजपटस्थानीयसूर्येन्दुदर्शनाम्बरो सुवर्षभजदण्डता
अनुमीयते इति शेष अयमर्थं नारायणप्रणीत । चन्द्रसूर्याम्बरो दिवा भजा मेरु-
र्द्विरण्मय इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ श्रीवत्सलाञ्छन इत्यो वर्ण इत्यस्यो भगवत्कण्ठसंनिहित इति नारायणः ।

३ लाञ्छनैर्दक्षिणावर्तरोमभिः कुण्डलीकतैर्लक्ष्यविशेषैः सह वर्तते यस्याहेतोः
श्रीवत्सलक्षण इति श्रीगोपालः ।

येन सूर्याग्निवाक्चन्द्रं तेजसा स्वस्वरूपिणा ।

वर्तते कौस्तुभाख्यं हि मणिं^(१) वदन्तीशमानिनः ॥ ६७ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति अहङ्कारश्चतुर्भुजः ।

पञ्चभूतात्मकं शङ्खं करे रजसि संस्थितम्^(२) ॥ ६८ ॥

बालस्वरूपमत्यन्तं^(३) मनश्चक्रं निगद्यते ।

आद्या माया भवेच्छाङ्गं पद्मं विश्वं करे स्थितम् ॥ ६९ ॥

कौस्तुभशब्दार्थमाह, येन सूर्याग्निवागिति । कः, अकं, अः, वाक्, यौः, चन्द्राग्नी, इत्यस्य एकस्य एकदेशसाम्यात् अकारस्तुवर्णसाम्यात् वाक्, एतत्त्वं स्त्रोभति परतन्वतया 'येन,' 'स्वस्वरूपिणा,' 'तेजसा,' प्र'वर्तते,' तं चित्स्वरूपमेव 'इंशमानिनः' इन्द्राराधकाः, 'कौस्तुभाख्यं,' 'मणिं वदन्ति' ॥ ६७ ॥

चतुर्गुणितं भुजं विदधोति, सत्त्वं रजस्तम इति अहङ्कारश्चतुर्भुज इति । गुणत्रयम् 'अहङ्कारः,' च इति 'चतुर्भुजः,' इत्यर्थः । गुणत्रयेण सत्त्वस्यादौ निर्दिष्टत्वेऽपि आयुधक्रममनुरुध्यादौ रजःकरस्थितं शङ्खं विदधोति, पञ्चभूतात्मकमिति । 'पञ्चभूतात्मकं शङ्खं,' रजोगुणरूपे 'करे,' 'संस्थितं,' बुधा विदुः । रजोगुणजन्यक्रियोत्पाद्यत्वादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

बालस्वरूपमिति । 'अत्यन्तं,' यः 'बालः,' 'तद्विदुर्दं 'मनः,' एव सत्त्वाख्ये करे स्थितं 'चक्रं निगद्यते,' इति । 'आद्या' जगन्मूलकारणं, 'माया,' सा एव 'शाङ्गं,' विश्वाख्यं 'पद्मं,' च तमोगुणलक्षणे 'करे,' 'स्थितं,' 'निगद्यते,' तमोगुणायत्तस्थितिकत्वात् ॥ ६९ ॥

१ कौस्तुभाख्यं मणिमिति ष, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

२ पञ्चभूतात्मकः शङ्खः परोरजसि संस्थित इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ बालस्वरूपमत्यन्तमिति ष, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

आद्या विद्या गदा वेद्या सर्वदा मे करे स्थिता ।

धर्मार्थकामकेयूरैर्दिव्यैर्दिव्यमहीरितैः^(१) ॥ ७० ॥

कण्ठन्तु निर्गुणं प्रोक्तं माल्यते आद्ययाऽजया ।

माला निगद्यते ब्रह्मंस्तव पुत्रैस्तु मानसैः ॥ ७१ ॥

कूटस्थं सत्स्वरूपञ्च किरीटं प्रवदन्ति मां ।

क्षरोत्तमं प्रस्फुरन्तं^(२) कुण्डलं युगलं स्मृतं ॥ ७२ ॥

आद्या विद्येति । 'आत्' प्रसन्नात् विष्णोः, भक्तानां हृदि, संसार-
निरसनायाविभवंतीति प्रसिद्धा 'या' 'आद्या विद्या' ब्रह्माहमस्मीति
विद्या, सैव 'गदा', 'वेद्या', 'सर्वदा', 'मे' मम, 'करे' अहङ्काराख्ये, 'स्थिता',
अहङ्काररूपत्वात् । केयूरैरन्वितं बाहुं विदुषीति, धर्मार्थकामेति ।
पुरुषार्थत्रयसङ्घैः 'केयूरैः', अन्वितम् इत्यर्थः । कीदृशैः केयूरैः,
'दिव्यमल्लाम् 'हिरितैः' प्रवर्तितैः ॥ ७० ॥

कण्ठमाश्रासुषोर्भितमिति व्याकरोति, कण्ठन्विति । 'प्रोक्तं' प्रागुक्तं,
'कण्ठं', 'निर्गुणं' ब्रह्म, जानीयात् इति शेषः । तत् ब्रह्म, 'आद्यया', 'अजया',
मायया, 'माल्यते' प्रपञ्चाभरणेन भूष्यते, अतो हेतोः 'तव', 'मानसैः पुत्रैः'
सनकादिभिः, 'तु', आद्या माया 'माला निगद्यते', इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

कुम्भकिरीटमिति व्याकरोति । बुधाः 'कूटस्थं सत्स्वरूपं',
'मां', 'किरीटं प्रवदन्ति', सर्वश्रेष्ठत्वादिति शेषः । स्फुरन्मकरकुण्डल-
मिति व्याकरोति, क्षरोत्तममिति । 'क्षरः' सर्वाणि भूतानि स्थिर-

१ दिव्यैर्नित्यमकारितैरिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठ । नित्य सर्वदा अकारितैः अघ

२ तिहृत्तरिति भारापण ।

३ प्रवदन्ति मे । अत्रोत्तमं प्रस्फुरन्मिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठ ।

‘ध्यायेन्मम प्रियो नित्यं स मोक्षमधिगच्छति ।

स मुक्तो भवति तस्मै आत्मानं ददामि^(१) वै ॥ ७३ ॥

एतत्सर्वं भविष्यद् वै मया प्रोक्तं विधे तव ।

स्वरूपं द्विविधञ्चैव सगुणं निर्गुणात्मकम् ॥ ७४ ॥

स ह्येवाचाञ्जयोनिः व्यक्तानां मूर्त्तीनां प्रोक्तानां कथं त्वा-

जङ्गमानि, ‘उत्तमः’ जीवश्च, एतत् ‘दुर्गलं’ दयं, ‘स्मृतं’ प्रसिद्धं, ‘कुण्डलं’, प्रवदन्ति इति सम्बन्धः ॥ ७२ ॥

कुण्डलान्तर्बिंशत्यक्षररूपध्यानप्रसमाह, ध्यायेदिति । यः कुण्ड-
लान्तर्बिंशत्यं मां ‘ध्यायेत्’, ‘स मोक्षमधिगच्छति’ । मोक्षस्तु सर्वानर्थ-
निर्यत्तिरूपः परमानन्दावाप्तिश्चेति व्याकरतेति । स मुक्तो भवति तस्मै-
आत्मानं ददामीति द्वितीयपादः ह्यान्दसच्चात् समाचरः । ‘सः’ उक्तो
ध्याता, अविद्याकामकर्मभ्यो विमुक्तो भवति’, अहं ‘तस्मै’, ‘आत्मानं’
सदानन्दरूपं, ‘ददामि,’ इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

उक्तं ध्यानमुपसंहरति, एतत्सर्वं मिति^(१) । स्पष्टं ॥ ७४ ॥

स ह्येवाचेति । प्रागुक्तमूर्त्तीनां नाभरणयजनविधिं जिज्ञासुः ‘सः’ ‘ह’,
‘अञ्जयोनिः’, इति ‘उवाच,’ इत्यर्थः । व्यक्तानां मूर्त्तीनामिति । प्रागुक्त-
दादशमूर्त्तिषु ‘व्यक्तानां मूर्त्तीनां,’ ‘तु,’ ‘कथम्,’ ‘आभरणानि भवन्ति’ ।

१ आत्मानं च ददामीति छ चिह्नितपुस्तकपठ ।

२ एतत् सर्वमिति । हे विधे प्रकृतं एतत् भविष्यत् मया तव प्रोक्तं द्विविधञ्चैव स्वरूपं
सगुणं निर्गुणञ्च सकाम्यामते मेरेण प्रकृतं इत्यदिना, सगुणमेकमेवाद्वितीयं प्रक्यासीदि-
त्यादिना च निर्गुणञ्च स्वरूपं कथितमिति नारायण । भगवत् विराट्स्वरूपं निर्गुणं ।
प्राकृतवृषातीतमिति जीवगोमन्थी ।

भरणानि भवन्ति^(१) कथं वा देवा यजन्ति रुद्रा यजन्ति ब्रह्मा
यजति ब्रह्मजा यजन्ति विनायका^(२) यजन्ति द्वादशादित्या
यजन्ति वसवो यजन्ति अप्सरसो यजन्ति गन्धर्वा यजन्ति
स्रपदानुगाऽन्तर्द्धाने तिष्ठतिका कां मनुष्या यजन्ति^(३) ॥७५॥

स होवाच तं हि वै नारायणो देव आद्या अव्यक्ता द्वादश-
मूर्त्तयः सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु दैवेषु सर्वेषु मनुष्येषु तिष्ठन्ति ॥७६॥

‘कथं वा देवा यजन्ति रुद्रा यजन्ति ब्रह्मा यजति ब्रह्मजा यजन्ति
विनायका यजन्ति द्वादशादित्या यजन्ति वसवो यजन्ति अप्सरसो
यजन्ति गन्धर्वा यजन्ति,’ इति स्पष्टं । ‘कथं’ ‘यजन्ति’ कां च
यजन्ति, इत्यर्थः । ‘स्रपदानुगा,’ घ, का ‘अन्तर्द्धाने,’ घ, ‘का,’ तिष्ठति
इति प्रश्नार्थः । कां मनुष्या इति । ‘यजन्ति,’ ‘कां’ मूर्त्तिं, ‘मनुष्याः’
कथं च इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स होवाचेति । ‘सः’ एव ब्रह्मणा पृष्टः, ‘नारायणः देवः,’ ‘तं’
ब्रह्माणं, निश्चितम् उत्तरम् ‘उवाच,’ इत्यर्थः । अत्राव्यक्तमूर्त्तीनां षड-
माभरणानि भवन्ति, इत्येकः प्रश्नः । कथं देवो यजन्ति, इति द्वितीयः ।
कां मूर्त्तिं के यजन्ति, इति तृतीयः प्रश्नो वाच्यत्वादभिमतः । तत्र
आद्यप्रश्ने मूर्त्तीनामव्यक्तत्वान्नाभरणानि वक्तव्यानि, इत्युत्तरमभिप्रेत्याह,

१ कथं वावधारणा भवति इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठ । कथं वा केन प्रकारेण
अवधारणा निश्चय इति नारायण ।

२ ब्रह्मजा यजन्ति भद्रतो यजन्ति विनायका इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठ ।

३ स्रपदानुगाऽन्तर्द्धाने तिष्ठति का कथं मनुष्या यजन्ति इति क चिह्नितपुस्तकपाठ ।

ओं व्यानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै व्यानात्मने वै
नमो नमः ॥ ८३ ॥

ओं श्रीकृष्णाय रामाय ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै वै नमो
नमः ॥ ८४ ॥

ओं उदानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै वै उदानात्मने
नमो नमः ॥ ८५ ॥

ओं कृष्णाय देवकीनन्दनाय ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै वै
नमो नमः ॥ ८६ ॥

ओं समानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै वै^(१) नमो
नमः ॥ ८७ ॥

ओं गोपालाय अनिरुद्धाय निजस्वरूपाय ओं तत्सद् भूर्भुवः
स्वस्तस्यै वै नमो नमः ॥ ८८ ॥

ओं योऽसौ प्रधानात्मा गोपाल ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै
वै नमो नमः^(२) ॥ ८९ ॥

ओं योऽसाविन्द्रियात्मा गोपाल ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै
वै नमो नमः^(३) ॥ ९० ॥

१ ओं समानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै वै समानात्मने नमो नम इति
ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ तस्यै वै प्रधानात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ तस्यै वै इन्द्रियारमने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ओं योऽसौ भूतात्मा गोपालः ओं तत्सद्भुवः स्वस्तस्यै वै
नमो नमः^(१) ॥ ८१ ॥

ओं योऽसावुत्तमपुरुषो गोपालः ओं तत्सद्भुवः स्वस्तस्यै
वै नमोनमः^(१) ॥ ८२ ॥

ओं योऽसौ परब्रह्म गोपालः ओं तत्सद्भुवः स्वस्तस्यै वै
नमो नमः^(१) ॥ ८३ ॥

ओं योऽसौ सर्वभूतात्मा गोपालः ओं तत्सद्भुवः स्वस्तस्यै
वै नमो नमः^(१) ॥ ८४ ॥

ओं योऽसौ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुर्यातीतो गोपालः
ओं तत्सद्भुवः स्वस्तस्यै वै नमो नमः^(१) ॥ ८५ ॥

१ तस्यै वै भूतात्मने नमो नम इति ख, विक्रितपुस्तकपाठः ।

१ तस्यै उत्तमपुरुषात्मने नमो नम इति ख, विक्रितपुस्तकपाठः ।

१ तस्यै वै परब्रह्मात्मने नमो नम इति ख, विक्रितपुस्तकपाठः ।

४ तस्यै वै सर्वभूतात्मने नमो नम इति ख, विक्रितपुस्तकपाठः ।

५ तस्यै वै तुर्यात्मने नमो नम इति ख, विक्रितपुस्तकपाठः । ओं तां प्राप्तात्मने
तां तत्सद् भुवः स्वस्तस्यै प्राप्तात्मने नमो नमः ।

ओं तां कृष्णाय गोविन्दाय शोषीजनवज्रभाय तां तत्सद् भुवः स्वस्तस्यै वै नमो
नमः ।

ओं तामपानात्मने तां तत्सद् भुवः स्वस्तस्यै स्वपानात्मने नमो नमः ।

रुद्रेषु रौद्री ब्रह्मण्येवं ब्राह्मी देवेषु दैवी मानवेषु मानवी^(१)
 विनायकेषु विघ्ननाशिनी आदित्येषु ज्योतिर्गन्धर्वेषु गान्धर्वा
 अश्वरः खेवं गौर्वसुषेवं काम्या अन्तर्द्वाने प्रकाशिनी^(२) ॥७७॥

आविर्भावातिरोभावा स्वपदे तिष्ठति तामसी राजसी

आद्या अत्यक्ता द्वादशमूर्त्तयः सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु मनुष्येषु
 तिष्ठन्तीति । 'आद्याः' अनादयः, इत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ ७६ ॥

कां मूर्त्तिं के यजन्ति इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं सञ्ज्ञाकीर्त्तनेन वदन्ने-
 च सर्वेषु देवेषु तिष्ठन्ति, इत्येतद्विद्योति, रुद्रेषु रौद्री ब्रह्मण्येवं ब्राह्मी
 देवेषु दैवी मानवेषु मानवी विनायकेषु विघ्ननाशिनी आदित्येषु ज्योतिः
 गान्धर्वेषु गान्धर्वा अश्वरः खेवं गौर्वसुषेवं काम्या अन्तर्द्वाने प्रकाशिनी
 आविर्भावातिरोभावा स्वपदे तिष्ठति तामसी राजसी सात्विकीति ।
 'रुद्रेषु', 'देवेषु', 'रौद्री' नाम्नी मूर्त्तिः, तिष्ठति, इति भ्रुवता रौद्रीं मूर्त्तिं रुद्रा
 यजन्ति, इति द्वितीयप्रश्नस्य उत्तरमुक्तं भवति । 'एव', 'ब्रह्मणि'
 ब्रह्मलोके, 'ब्राह्मी' नाम्नी मूर्त्तिः, तिष्ठति इत्यर्थः । यथापि ब्राह्मीनाम्नीं
 मूर्त्तिं ब्रह्मा यजतीति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति । एवमन्यथापि
 बोद्धव्यम् । अन्तर्द्वाने ष का मूर्त्तिस्तिस्रस्तोत्यस्योत्तरमाह, अन्तर्द्वान
 इति । 'प्रकाशिनी' नाम्नी मूर्त्तिः, 'अन्तर्द्वाने' तिरोधाने, तिष्ठति,
 प्रकाशपूर्वकत्वात्तिरोधानस्येत्यर्थः^(३) ॥ ७७ ॥

१ मनुष्येषु मानवी इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अन्तर्द्वाने प्रकाशने इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ अन्तर्द्वाने वा तिष्ठति भाद्रप्रकाशिनी तस्या उपरामकात्प्रवात सा आविर्भावरहिते-
 मयं इति जीवमोक्षायी ।

सात्त्विकी मानुषी विज्ञानघन आनन्दघनसच्चिदानन्दैकरसे
भक्तियोगे तिष्ठति ॥ ७८ ॥

ओं प्राणात्मने ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै प्राणात्मने
नमो नमः ॥ ७९ ॥

ओं श्रीकृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय ओं तत्
सद्(१)भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८० ॥

ओं अपानात्मने ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै अपानात्मने वै
नमो नमः ॥ ८१ ॥

ओं कृष्णाय रामाय प्रद्युम्नायानिरुद्धाय ओं तत्सद्भूर्भुवः
स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८२ ॥

का स्वपदानुगा इत्यस्योत्तरमाह । आविर्भावो विद्यते यस्याः सा
आविर्भावा, न विद्यते तिरोभावो यस्याः सा अतिरोभावा, आवि-
र्भावा चास्तौ अतिरोभावा च 'आविर्भावातिरोभावा' एतन्नाम्नी मूर्त्तिः,
'स्वपदे' कैशाससत्यलोकवैकुण्ठलोकौ, 'तियति', इत्यर्थः (१) । तस्यास्त्रै-
विध्यमाह, तामसी राजसी सात्त्विकीति । मानुषी कुक्ष तिष्ठति इत्य-
स्योत्तरमाह, मानुषी विज्ञानघन आनन्दघनसच्चिदानन्दैकरसे भक्ति-
योगे तिष्ठतीति । 'विज्ञानघनानन्दघननाम्नी 'मानुषी' मनुष्या प्रतिष्ठा
मूर्त्तिः, 'सच्चिदानन्दैकरसः' यः 'भक्तियोगः,' तत्र तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

१ गोपीजनवल्लभाय स्त्रैवैत्यन्त ओं मत्तदिति च, चिक्कितपुस्तकपाठः ।

२ या स्वपदे वैकुण्ठादौ तिष्ठति सा आविर्भावा आविर्भावती तिरोभावा तिरो-
भावती चेति जीवगोखानी ।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

नम्येकस्य कथमनेकामत्वमित्याशङ्क्य तस्यैव तत्र प्रविष्टत्वादित्याह,
एको देव इति । 'एकः', एव 'सर्वभूतेषु गूढः' चानुप्रविष्टः, "तत् सृष्टा

श्रीं तां हृष्याय प्रद्युम्नायानिदहाय तां तत्सद् भूर्भुवः स्रस्रस्रै वै नमो नमः ।

श्रीं तां समानात्मने तां तत्सद् भूर्भुवः स्रस्रस्रै समानात्मने नमो नमः ।

श्रीं तां हृष्याय रामाय तां तत्सद् भूर्भुवः स्रस्रस्रै वै नमो नमः ।

श्रीं तां सुदानात्मने तां तत्सद् भूर्भुवः स्रस्रस्रै सुदानात्मने नमो नमः ।

श्रीं तां हृष्याय देवकीनन्दनाय तां तत्सद् भूर्भुवः स्रस्रस्रै वै नमो नमः ।

श्रीं तां व्यानात्मने तत्सद् भूर्भुवः स्रस्रस्रै व्यानात्मने नमः ।

श्रीं तां गोपालाय निजस्ररूपाय तां तत्सद् भूर्भुवः स्रस्रस्रै वै नमो नमः ।

तां श्रीं घोःशौ प्रेयानात्मा गोपालः तां तत्सद् भूर्भुवः स्रस्रस्रै वै नमो नमः ।

तां श्रीं योनाविन्द्रियात्मा गोपालः तां तत्सद् भूर्भुवः स्रस्रस्रै वै नमो नमः ।

तां श्रीं घोःशौ भूतात्मा गोपालः तां तत्सद् भूर्भुवः स्रस्रस्रै वै नमो नमः ।

श्रीं तां घोःशौ परब्रह्म गोपालः तां तत्सद् भूर्भुवः स्रस्रस्रै वै नमो नमः ।

तां श्रीं घोःशौ सर्वभूतात्मा गोपालः तां तत्सद् भूर्भुवः स्रस्रस्रै वै नमो नमः ।

तां श्रीं घोःशौ जापत्स्रस्रस्रुप्रिमतीत्य तुयंतीतो गोपालः तां तत्सद् भूर्भुवः स्रस्रस्रै वै नमो नम इति च, चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

इदानीं सप्तदशभिः पर्यायश्लोकेः प्राक्तन्यं लुतिमुपदिशति श्रीं तामिति । ठकारधन्-
वीजं नेत्रायदीर्घधुतेन क्रमेण सर्वं च सम्युक्ता मन्त्राः, ततः परं तत्सदिति प्रक्यावाचकश्लोके,
नमो भूराद्यास्त्रिषो व्याधुतयः, ततस्तस्रैपुटितमन्त्रोक्ताय नमो नमः आदराय दिशति ।
तत्सदादि सप्तदशस्रपि तुल्यमेव । अत्र क्रमः प्राज्ञापानसमानोदानवानानां प्रथम-
क्षतीयपञ्चमसप्तमनवमा मन्त्राः, एतेषु तस्रैपरतो वैश्लोको नास्ति । हृष्यगोविन्द-
गोपीजनवक्त्रभानां चतुर्थानानां द्वितीयः । हृष्यप्रद्युम्नानिदहानां चतुर्थानानां चतु-
र्थः । हृष्यरामघोःचतुर्थभाषो षष्ठः । हृष्यदेवकीनन्दनयोःसादृशयोःरहसः । गोपाल-
निजस्ररूपयोःसादृशयोर्दशमो मन्त्रः । ततः सप्त मन्त्राः सप्तगोपालानां प्रथमानानां १
तत्र प्रेयानात्मा गोपालः एकादशः । इन्द्रियात्मा गोपालो द्वादशः । भूतात्मा गोपालः

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चैता केवली निर्गुणश्च ॥
॥ ६६ ॥

इन्द्राय नमः । आदित्याय नमः ॥ विनायकाय नमः ।
सूर्याय नमः । विद्यायै नमः । इन्द्राय नमः । अग्नये नमः ।
तदेवानुप्राविशत्” इति श्रुतेः । प्रदीपादिवहेशान्तरादागत्य प्रवेशं वार-
यति, सर्वव्यापीति । आकाशादितुल्यत्वं वारयति, सर्वभूताधिवास इति ।
‘सर्वभूता’नाम् ‘अधिवासः’ अधिष्ठानं, स एव कर्त्ता स एव च उपादान-
मित्यर्थः । परिणामितयोपादानत्वं वारयति, कर्माध्यक्ष इति । कर्मफल-
दातेत्यर्थः । नैयायिकमतेश्वरतुल्यत्वं वारयति, सर्वभूतेति । ‘सर्वभूता’नां
शाशकादीनामपि ‘अन्तरात्मा,’ इत्यर्थः । अविद्यातुल्यत्वं वारयति,
साक्षीति । ईश्वरमात्रेशैव कर्त्तेत्यर्थः । ज्ञानवत्त्वम् वारयति, चैतेति ।
चित्स्वरूप इत्यर्थः । ननु ज्ञानस्वरूपस्येदात्मा तदा ज्ञानस्य विषयसम्बन्धे
सत्येवोदयान्मोक्षदशायामात्मरूपं चैतन्यं न स्यादित्याशङ्काह, केवल
इति । विषयादिभिरनपेक्षो नित्यचैतन्यात्मा इत्यर्थः । न चात्मनि
घट्टत्वादिशक्तीनां स्वाभाविकत्वं चेत्तदा मोक्षदशायामपि घट्टेरपरि-
हार्यत्वादिनिर्माद्यप्रसङ्ग इत्याह, निर्गुणश्चेति । ‘व’शब्दः सर्वनिशेप्यैः
समुच्चयार्थः ॥ ६६ ॥

कथं यद्वा यजन्तीत्यस्योत्तरमाह । ‘इन्द्राय’ ईश्वराय, इति मन्त्रेण
एकादशरुद्रा यजन्तीत्यर्थः । मानवाः कथं यजन्तीत्यस्योत्तरमाह,
आदित्याय नम इति । ‘आदित्याय’ विष्णवे, ‘नमः’ । एवं सर्वेषु नमो-

कायोदय । उत्तमं पुत्रवो गोपालस्यतुदंश । परमस्य गोपाल पञ्चदश । सर्वभूतात्मा
गोपाल षोडश । आपतस्यस्युत्तमनीत्य तुर्थातीतो गोपाल सप्तदश । सप्तमं
‘वा मो’ योसांनिति प्रथम, वा ततसद् भूभुव सप्तमै वै नमो नम इत्यन्तेन पठनीम् ।
इति भारवण ।

यमाय नमः । निर्वृतये नमः । वरुणाय नमः । वायवे
नमः^(१) । कुबेराय नमः । ईशानाय नमः । ब्रह्मणे नमः ।
सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॥ ६७ ॥

दत्त्वा स्तुतिं पुण्यतमां ब्रह्मणे स्वस्वरूपिणे ।

कर्तृत्वं सर्वभूतानामन्तर्हानि बभूव सः ॥ ६८ ॥

ब्रह्मणे ब्रह्मपुत्रेभ्यो^(२) नारदाय तथा श्रुतम्^(३) ।

न्तस्यैव मन्त्रत्वं बोध्यम् । कथं द्वादशादित्या यजन्तीत्यस्योत्तरमाह,
सूर्याय नम इति । सूते सर्वप्रपञ्चमिति 'सूर्यः' ज्योतिःस्वरूपः परमात्मा,
इत्यर्थः अनेन मन्त्रे द्वादशादित्या यजन्तीत्यर्थः । कथं देवा यजन्तीत्यस्यो-
त्तरमाह । इन्द्राय नमः । अग्नये नमः । निर्वृतये नमः । वरुणाय
नमः । वायवे नमः । कुबेराय नमः । ईशानाय नमः । ब्रह्मणे नमः ।
सर्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति । 'सर्वेभ्यः' वसुगन्धर्वाक्षरःकिन्नरप्रभृतिभ्यः,
'नमः,' इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

तदेवं ब्रह्मसंवादेन गान्धर्वीप्रश्नोत्तरं निरूप्याद्य कण्ठतो मुनि-
गान्धर्वीप्रश्नोत्तरमवतारयति, दत्त्वा स्तुतिमिति । 'सः' विष्णुः, 'स्वस्वरूपिणे'
स्वमूर्त्तये, 'ब्रह्मणे', 'पुण्यतमां', प्रागुक्तां 'स्तुतिं',^(४) 'दत्त्वा,' तथा सर्वसोकानां
'कर्तृत्वं' कर्तृसामर्थ्यं, 'ब्रह्मणे,' दत्त्वा, 'अन्तर्हानि बभूव' अदृश्यो
बभूव ॥ ६६ ॥

१ भवते नम इति अ, ग, घ, चिह्नितपुस्तकव्यपाठः ।

२ ब्रह्मणे ब्रह्मपुत्रेभ्य इति जीवगोस्वामिसम्मतः पाठः ।

३ नारदानु श्रुतं यथेति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ स्तुतिं अत्रदशमन्तात्प्रकामिति नारायणः । श्रुतिमिति जीवगोस्वामिसम्मतः
पाठः ।

तथा प्रोक्तन्तु गान्धर्वि गच्छध्वं^(१) खालयान्तिकम् ॥ ६६ ॥

इत्यार्यवणोपनियत्सु गोपालतापन्युत्तरभागः समाप्तः ॥

मया वेदतत्सम्प्रदायतो यथा श्रुतं युष्मान् प्रति तथा प्रोक्तमित्याह, ब्रह्मणे ब्रह्ममुर्भभ्य इति । हे 'गान्धर्वि', 'मया इदं ब्रह्ममुर्भभ्यः', 'नारदात् यथा श्रुतं,' 'तथा', 'मया युष्मान् प्रति प्रोक्तं ।' हे 'गान्धर्वि', सर्वां दूयं 'खालयान्तिकं' स्वाश्रमप्रदेशं प्रति, 'गच्छध्वं' । चालं ब्रह्मणे इति पदं, पूर्वश्लोके योजितं । नारदाय इत्यत्र पश्यन्त्याः सुपांसुगिति सूत्रेण ङादेशः । षाद्यं तथा इति पदं, यथा, इत्यर्थे ॥ ६६ ॥

भवसन्तापसन्तानशातनी तापनी श्रुतिः । तदर्थंबोधिनी टीका जनार्दनविनिर्मिता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां गोपालतापनीटीकायामुत्तरतापनी-
टीका समाप्ता ॥

१ गच्छत्वमिति च, लिखितपुस्तकपाठः ।

